

Митрополит Діонисій

АРХЕОЛОГІЯ
ЕВХАРИСТИЧНОГО КУЛЬТУ

1979

ВІННІПЕГ

КАНАДА

*The illustration which appears on page 19 has been
reproduced from:*

The Church of Our Father
by Ronald H. Bainton
Scribners 1969

Metropolitan Dionysius

**ARCHAEOLOGY
of
THE EUCHARISTIC CULT**

Edited by Fr. Stephan Jarmus

Published by St. Andrew's College in Winnipeg

WINNIPEG

1979

CANADA

Митрополит Діонисій

**АРХЕОЛОГІЯ
ЕВХАРИСТИЧНОГО КУЛЬТУ**

Редакція прот. Степана Ярмуся

Видання Колегії Св. Андрея в Вінніпезі

ВІННІПЕГ

1979

КАНАДА

ACKNOWLEDGMENT

St. Andrew's College acknowledges with gratitude the financing of this publication by the families of Mark G. Smerchanski and Thomas C. Smerchanski of Winnipeg, Canada.

* * *

*Накладом родин
Марка Смерганського і Томи Смерганського,
Вінніпег, Канада*

З М І С Т

	Стор.
Від редактора	6
I. Св. Евхаристія в пам'ятках християнської письменності перших трьох віків	9
Світлина Митр. Діонісія	10
II. Евхаристія в малюваннях Римських катакомб	28
Археологічні ілюстрації	30—33
III. Евхаристія в давньохристиянській скульптурі, архітектурі й епіграфії	44
Археологічні ілюстрації	47—51, 56—57
IV. Евхаристія в християнських стародавніх агіографічних пам'ятках	65
V. Евхаристичний Культ в Україні	75
Археологічні ілюстрації	84—95

ВІД РЕДАКТОРА

„Археологія Евхаристичного Культу” — твір Митрополита Діонісія (16.V.1876 — 15.III.1960), що був Первоієрархом Православної Церкви в Польщі в роках 1923-1951, — це рідкісна студія в ділянці літургічного богословія. Вона вперше, частинами, була опублікована в варшавському науково-літературному місячнику „Наша Культура” (в числах 1, 2, 3, 5 і 9, 1935 року і в числі 2, 1936 року), головним редактором і видавцем якої був професор Іван Огієнко (пізніше Митрополит Іларіон). Митр. Діонісій написав цю працю на замовлення редакції „Нашої Культури”. Збагачена багатьма археологічними ілюстраціями, „Археологія Евхаристичного Культу” являється унікальною студією в царині літургічного богословія.

* * *

Українська Православна Церква новою науково-богословською літературою небагата. Причини цього — зрозумілі: в новітніх часах, в часах воєнних лихоліть та безнastannих політичних змін ми найперше звертали увагу на проблему самозбереження й забезпечення собі права на існування в національному, політичному й церковному аспектах, тому в нас не бувало пригожих обставин, засобів та й часу на забезпечення себе надбанням чисто духового значення, а в тім і здобутками науково-богословського змісту. Незважаючи на те, в нас і так дещо було зроблено, отже наші духові скарбниці — не порожні. Крім багатої традиції в нас є реальна літературна база, на якій може основуватися, окормлюватися й розвиватися той український інтелектуально-духовий потенціял, що назріває й проявляється за нашого часу все більше й більше. Самозрозуміло, цей молодий потенціял — з природженого свого духового патріотизму — шукає собі окормлення й основ найперше в своїй духовій скарбниці. Так настає негайна потреба на такі джерела, як оця праця Митр. Діонісія.

Це — одне. А по-друге, — якщо Українська Православна Церква науково-богословською літературою небагата, то треба ствердити, що це свідчить тільки про наше несприятливе матеріяльне положення, а не про зупоження духове. Українці ніколи не були позбавлені духових мислителів. Навіть тепер з-поміж нас і серед нас все більше і більше стають помітними інтелектуально обдаровані юні ідеалісти, що дорожать долею свого народу, його Церкви, його духовною культурою, і вони готові служити їм, наслідуючи творців свого минулого. Цим молодим творцям-ідеалістам треба певного матеріялу, треба конкретних основ. Хочеться вірити, що видання „Археології Евхаристичного Культу” Митр. Діонісія у формі цієї книжки прийметься як одна з наших власних духових крихіток, що так потрібні для богословського й духовного окормлення молодого інтелекту та взагалі спраглих душ — найперше серед нас, українців.

Проте тут треба звернути увагу на те, що дана студія нормативним науково-богословським підручником не є; вона тільки історично наасвітлює благоговійне відношення до Св. Евхаристії, і то саме під цим кутом зору треба читати в ній ті місця, в яких зустрічається матеріял подекуди легендарного змісту. Тому-то, „Археологія Евхаристичного Культу” — це історичний огляд трактування людьми цього центрального Таїнства Православної Церкви, а також наасвітлення його важливості для вірних. У цім то, властиво, й заключається основне значення цієї студії.

С. Ярмусь

Листопад 1979

АРХЕОЛОГІЯ ЕВХАРИСТИЧНОГО КУЛЬТУ.

1.

Св. Евхаристія в пам'ятках християнської письменності перших трьох віків.

Центральне й головне місце в Божественому будівництві нашого спасіння займає Жертва Любови Сина Божого, Господа й Спаса нашого Ісуса Христа, на Голгофі, а в нашім житті—вдячний спомин про цю Голгофську Жертву, цебто Св. Євхаристія. Ще з апостольських часів коло Св. Євхаристії був скупченний Християнський Культ, за заповітом Спасителя, так що Християнський Культ і Культ Св. Євхаристії — це, в істоті, одне й те. В Християнському Культі все так збудоване, що одне в ньому попереджує Св. Євхаристію, друге— супроводить її, а третє—йде за нею. Євхаристія—це останнє слово Християнства. Ціла істота Християнства—освятити нас і приєднати до божественного життя. Власне в Євхаристії відбувається це обоготворююче єднання: „Θεοὶ τὸ σῶμα καὶ θεοὶ μὲ καὶ τρέφεται θεοὶ τὸ πνεῦμα, τὸν δὲ γόνου τρέφει ἕσυνας: Βόρε Τίλοις обоготворює мене й годує: обоготворює духа, а розум дивно годує“.

Св. Отці й Учителі Церкви пильнували пояснити значення цього обоготоврюючого єднання різними порівняннями, але самі визнавали бессилість цих спроб. Василь Великий прирівнює таємниці єднання людини з Богом у Св. Причасті до розпаленого заліза, що приймає всі якості огня, не гублячи власної природи; Кирило Єрусалимський—до частин воску, що злиті в одне ціле; Іван Золотоустий—до потрави, що перетворюється в тіло того, хто її споживає, тощо. Але ці ж Отці й Учителі свідчать, що зрозуміти все Божественне в Евхаристії—на це не вистачить сил не тільки людських, але й ангельських¹.

У цій нашій розвідці попильнуємо коротко оповісти про історичний розвиток Культа Св. Євхаристії за перші три віки Християнства (а в наступних нарисах покажемо дальший розвиток цього Культу в мистецтві та стародавній епіграфіці, а в кінці—його долю на українському ґрунті). Християнський археолог, що вивчає життя стародавніх християн у всіх її проявах і пильнує відтворити її образ, в міру можності, в найдрібніших деталях, насамперед мусить підійти до найголовнішого, до основи християнського життя й життя Церкви—до Св. Євхаристії.

¹ Ἀκολουθία τῆς θείας μεταληψέως. О Божественной Литургии. Изъ писемъ къ православному И. И. Бѣлюстину. СПБ., 1865, ст. 1—7.

Блаженний Митрополит Діонісій

16. V. 1876   15. III. 1960

Археолог, що вивчає Культ Св. Евхаристії, має цілу низку джерел, — з них одні належать головно до ділянки літургічної, другі — до патрологічної й догматичної, а треті — це безпосередній предмет археологічних розшуків, джерело чисто археологічне.

До перших груп джерел належать дані християнської письменності, і без вивчення їх не можливі археологічні розшуки.

Писані джерела для вивчення Культа Евхаристії в свою чергу можна поділити на декілька груп, залежно від важливості й характеру того чи того пам'ятника християнської письменності. На першому місці треба поставити джерела, що свідчать про встановлення Таїнства Св. Евхаристії. Це

буде перша група джерел,—джерел законодатного характеру. До неї належать насамперед оповідання Св. Євангелії й Апостольських Листів.

До другої групи належать джерела, що свідчать про розвиток Культа Євхаристії. Вони дають можливість показати історичний зрист центрального моменту Християнського Богослуження, вияснити ставлення до нього християнських мас, виявити всі характерні риси Культа Євхаристії.

За походженням джерела другої групи можна поділити на декільки підвідділів, щодо їх важливості й часу появилення на світ. Головне місце й щодо часу повстання, й щодо важливості й цінності займають: Дії Апостольські, Листи й анонімовий твір кінця I-го віку християнської ери, т. зв. „Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων” — Наука дванадцяти Апостолів¹. Далі треба зазначити твори Апостольських Мужів: Діонісія Ареопагіта¹, Клиmenta Римського, Іgnatія Богоносця.

На межі I-го й другого віку знаходиться дуже важливий документ поганського походження, що проливає світло на богослужбовий бік життя перших християн. Це—відомий лист Віфінського проконсула Плінія Молодшого до імператора Траяна з 111-114 року. До творів II-го віку, що свідчать про Культ Св. Євхаристії, належать твори Клиmenta Олександрійського, Юстина Мученика, Іринея Ліонського, Тертуліяна. Третій вік дав таких видатних свідків пошани Євхаристії й її розвитку, як Ориген та Кипріян Карфагенський.

Треба ще згадати про особливу групу творів невідомих авторів, що мають величезне значення для досліду релігійного життя Християнської Церкви перших віків, і що патрологи звичайно відносять їх до творів церковно-канонічного характеру,—це т. зв. Апостольські Постанови, Канони, Заповіт Господа нашого Ісуса Христа й інші подібні твори².

¹ Західня наука, з часу гуманістів (XV в.), твори Діонісія Ареопагіта приписує невідомому авторові не давніше V-го віку. За західними вченими, католиками й протестантами, йдуть і деякі православні, що рахують негативні докази за переконливі. Але противники оригінальності творів Діонісія Ареопагіта,—західна наука зве їх „Ареопагітиками”,—забувають стародавні й численні свідчення Св. Передання, підверджені 2-м правилом 7-го Вселенського Собору, яке свідчить, що, як каже великий Діонісій („Про Церк. Ер.“ I, 4), істота нашої Ієархії — то слова Божі, цебто правдиве знання Божествених Писань: „Οὐδείᾳ γάρ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἱεραρχίας ἐστὶ τὰ θεοπαράδοτα λόγα, ἥγουν τὸ τῶν θείων γραφῶν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, καθὼς ὁ μέγας ἀπεφήνατο Διονύσιος“. Той же Собор (пр. 4-е), як і 6-й (дія 6-а), користають і з інших творів Діонісія Ареопагіта.

Року 1932-го Е. Булгак видав у Krakovі цінну книгу п. з.: Dzieła Świętego Dionizyusza Atepragity, де він подає переконливі наукові докази оригінальності творів Св. Діонісія Ареопагіта.

² В виясненні походження джерел останньої групи, їх історичного й наукового значення серед учених (західних і східних) нема згоди,—ще й досі провадяться завзяті суперечки та полеміка, але від цього значення пам'яток не зменшується, не тратять на цінності й іхній багатства свідчень про життя перших християн і його прояви, зосібна його літургічного боку, що тут нас цікавить.

Основою для встановлення Таїнства Євхаристії являються ті місця Св. Письма, де описується Таїна Вечеря. Опис цієї Вечері Ісуса Христа знаходиться в чотирьох місцях Св. Письма Нового Заповіту, а саме: 1. у Матвія ХХVI 26-28, 2. у Марка XIV 22-24, 3. у Луки ХХII 19-20 і 4. у Ап. Павла в I Листі до Коринтян XI 23-25. Подаємо ці місця повно в грецькім оригіналі й українськім перекладі:

Від Матвія ХХVI, 26-28. Від Марка XIV, 22-24: Від Луки ХХII, 19-20

26. Ἐσθίοντων δὲ αὐτῶν, λαβών ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον⁴, καὶ εὐλόγησάς, ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς, καὶ, εἰπε: Λάβετε, φάγετε: τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. 27. καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον, καὶ εὐχαριστήσας, ἔδωκεν αὐτοῖς, λέγων: πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες: 28. τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ περὶ πολλῶν ἐκχύνομενον εἰς ἄφεσιν ἀμαρτιῶν:

26. Коли вони їли, взяв Ісус хліб, і поблагословивши, переломив, і давав ученикам, і казав: „Беріть, споживайте: це тіло Моє“. 27. Взявши чашу й хвалу віддавши, дав їм, кажучи: 28. „Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Заповіту, що проливається за багатьох на відпущення гріхів“.

22. Καὶ ἐσθίοντων αὐτῶν, λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον,⁴ εὐχαριστήσας, ἔκλασε, καὶ ἐδώκεν αὐτοῖς, λέγων: Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον: τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἡμέραν ἀνάμνησιν. 20. Ωσάυτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι, λέγων: τοῦτο τὸ ποτήριον, ἡ καὶ νὴ διαθήκη ἐν τῷ αἷματι μου, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ περὶ πολλῶν ἐκχύνομενον:

22. І коли вони їли, взявши Ісус хліб і поблагословивши, переломив, і дав їм, і казав: „Беріть, споживайте, це Тіло Моє“. 23. І взявши чашу, хвалу віддавши, дав їм,—і пили з неї всі. 24. І сказав їм: „Це Кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається“.

19. І взявши хліб, хвалу віддавши, переломив, і дав їм, кажучи: „Це Тіло Моє, що дається за вас, — робіть це на Мій спомин“. 20. Так само й чашу по вечері, кажучи: „Ця чаша — Новий Заповіт у Моїй Крові, що проливається за вас“.

1 до Коринтян XI, 23-25:

23. Ἔγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ γὰρ παρεδίδετο, ἔλαβεν ἄρτον¹

24. Καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε, καὶ εἰπε: Λάβετε, φάγετε: τοῦτο μου

¹ Хліб, що його вжив Спаситель, установлюючи Євхаристію, в синоптичних Євангеліях названий ἄρτος, — термін, що визначав пшено-

єсти тò сòмра тò єпèр омòю кòлòмèнou тò юто поїсіте еіс тòу ємòу єнáмùгюзин. 25. ‘‘Осајтòс хеі тò постíрю, мæтò тò деспùїзах, лéчюи: тò юто тò постíрю, ю каиуї, єсафíхї єстèу єн тòу ємòу єнáмùгюзин: тò юто поїсіте, єтакіс ён пíнгуте, еіс тòу ємòу єнáмùгюзин: 23. Я взяв від Господа, що й передав вам, бо Господь Ісус тієї ночі, коли був виданий, уявивши хліб, 24. і подякувавши, переломив, і сказав: „Беріть, споживайте: це Тіло Моє, що за вас ломиться, — робіть це на Мій спомин”. 25. Так само й чашу по вечери, ка-жучи: „Ця чаша—Новий Заповіт у Моїй Крові, — робіть це, коли тільки п’єте, на Мій спомин”.

Як бачимо, тексти синоптиків та Ап. Павла описують першу Евхаристію майже однаковими виразами, хоч у них бачимо вільну інтерпретацію, яка свідчить про те, що текст посвяти, передаваний усно, був відомий скрізь у Церкві Християнській.

Аналізуючи вищеподані тексти, можна зазначити п’ять дій, що іх на Тайній Вечері виконав Ісус Христос, а саме:

1. Спаситель у зя в у руки перше хліб, а потім і чашу з вином (змішаним із водою),
2. подякував і поблагословив хліб і вино,
3. переломив хліб,
4. подав і сказав: „Беріть і споживайте”...
5. остання дія — законоположна: „Робіть це на мій спомин.”

Перші чотири частині чи дії Евхаристичної Жертви — це основа, що з неї повстало Таїнство Евхаристії, а пізніш розвинулась Християнська Літургія. Остання, п’ята, стала побудливим життєвим імпульсом у розвитку Евхаристичного Канона, що, в міру віddalenня від Апостольських часів, все збільшувався та збільшувався, але зберегаючи недоторканою свою істотну частину, свою Апостольську основу й до наших днів.

Важливість і значення Таїнства Евхаристії зазначив Сам Спаситель ще до виконання його на Тайній Вечері. В бесідах до народу Він вияснив був значення Свого Тіла й Своєї Крові в цій Тайні, кажучи: „Поправді, поправді кажу вам: хто вірує в Мене, має життя вічне. Я хліб життя. Батьки ваші іли манну в пустині й померли. А хліб, що сходить із неба, такий, що не вмре, хто споживає його. Я хліб живий, що з неба зійшов: хто споживає цей хліб, житиме повіки; а хліб, що Я дам, це Тіло Моє, що його Я віддав за життя світу... Поправді, поправді кажу вам: коли не споживатимете тіла Сина людського й не питьмете Крови Його, не матимете в собі життя. Хто споживає Моє Тіло та п’є Мою Кров, той має життя

ничний хліб як заквашений, так і опріснок; але опріснок, цебто хліб, що його пекли на жидівську пасху, по-грецькому мав окрему назву, а саме: ἄζυμος. Отже, коли б тут мова про опріснок, то євангелісти, без сумніву, вжили б терміна ἄζυμος.

вічне, й Я воскрешу його останнього дня. Бо тіло Мое правдиво пожива, і Кров Моя правдиво життя. Хто споживає Мое Тіло і п'є Мою Кров, перебуває в Мені й Я в ньому. Як післав Мене живий Отець, и Я живу Отцем, так і той, хто споживе Мене, житиме Мною. Хто споживає цей хліб, житиме повіки” (Іоан VI 47-58).

Таїнство, що встановив його Спаситель, із Його волі стало основою релігійного життя християн перших віків, і стало головним єднальним кільцем у стародавній християнській громаді. Перша доба розвитку Культа Евхаристії, доба Апостольська, джерелами висвітлена дуже мало. Як Дії Апостольські, так і *Διδαχὴ τῶν διδεκάτων Ἀποστόλων* (Наука дванадцяти Апостолів), підтверджуючи існування самого Культу, подають дуже короткі й поверховні відомості. Але треба підкреслити, що в формуванні й витворенні Евхаристичного Культу, без сумніву, виявляється вплив юдейських обрядів. Вплив цей, певне, просяк до початкової Єрусалимської Церкви, де за доби від Св. П'ятидесятниці й до виходу Св. Апостолів на благовістя склалися власне історичні основи Евхаристичного Культу, і де головний контингент вірних, а докладніше—всі вірні були з юдеїв. А християнин—юдеї, звичайно, вважали Християнський Культ та його перші обряди за продовження культу юдейського. І без сумніву, вилучення християн із синагог у Єрусалимі, Дамаску, Антіохії Писидійській та інших містах¹ сталося по остаточній організації первісного Евхаристичного Культу.

Безпосередню вказівку на виконання Господньої Вечері знаходимо не раз у Діях Апостольських. Так, наприклад, уже в другому роздлі читаємо: „І вони завжди перебували в науці Апостолів, у спільноті й переломлені хліба, і в молитвах. І кожного дня однодушно перебували в храмі, і, переломлюючи по домах хліб, приймали споживу з радістю й простотою серця” (вірш 42 і 46). Із тих таки Дій відомо, що Вечеря Господня, чи переломлення хліба, хλάσις τοῦ ἄρτου, fractio panis, або благословення, εὐλογία, відбувалося в Єрусалимі, в домі Марії, матері Івана, названого Марком, і в Коринті в Тита, в Ефесі в школі Тиранна, в Троаді і т. д.

Розповідаючи про Тайну Евхаристії за Апостольських часів, треба згадати про один із проявів літургічного життя перших християн, а саме т. зв. „Вечері Любові”, по-грецькому *ἀγάπη*, що тісно зв’язана з Апостольською Літургією. Поскольки Евхаристія була виконанням заповіту Ісуса Христа, постільки „Агапа“ була спомином останньої Христової Вечері й інших, що відбулися з Ним, задовго до Тайної Вечері², за час Його земного життя. Назви „Агапа“, „Вечеря Любові“

¹ Дії Ап. VI 9, IX 23, XIII 14, 45, 50, XIV 1, 2, XVII 5—9, 14, XVIII 6

² Мт. VIII 11, Лук. XIII 29, XVI 16—24, XXII 29—30.

ви", усталились пізніше, вже в II віці, а за Апостольських часів вона звалася *κοινωνία*, спільнота, хоч терміну цього вперше вживто в соборнім Листі Юди: *ἐν ταῖς ἀγάπαις* (вірш 12). Про Агапу свідчать Апостольські Дії (тексти подано вище, II 42-46) та перший Лист до Коринтян XI 18-34. Докладного опису, звичайно, нема, але з тексту Д. Ап. VI 2 можна вивести, що на Агапах прислужували самі ліпостоли. Щодо часу, коли саме справляли Агапу, то в цім питанні серед учених нема згоди: одні, ґрунтуючись на Д. Ап. ХХ 7-11, думають, що Апостольська Літургія починалася Агапою ввечері, інші — що Агапа й Евхаристія за Апостольських часів відбувались вранці.

Текст Дій Ап. ХХ 7-11, що розповідає про події в Троаді, подає більші подробиці про збори для переломлення хліба й про час цих зборів. Подаємо цей текст повно: „*Ἐν δὲ τῇ μιᾷ τῶν ταῦτων, τηγηγράμμῳ τῷ μαθητῶν τοῦ ἡλίας ἄρτου, ὁ Παύλος διελέγετο αὐτοὺς, μέλλοντα ἐξειγαῖ τῇ ἐπαύριον, παρέτασινέ τε τὸν λόγον μέχρι μετανυκτίου· ἦραν δὲ λαμπάδες ἵκαναι· ἐν τῷ ὑπερῷῳ οὐ ἦραν τηγηγράμμοντος, καθηγήσαντος δέ τις νεανίας ὑνόμωτος Εὐτυχίου ἐπὶ τῆς θυρίδος, καταφερόμενος ὑπνῳ βαθεῖται, διαλεγόμενον τοῦ Παύλου ἐπὶ πλειον, κατενεγκέτεις ἀπὸ τοῦ ὑπνου, ἔπειτεν ἀπὸ τοῦ τριτέτου χάτω, καὶ ἥρθη νεκρός. καταβὰς δὲ ὁ Παύλος ἐπέπεσεν αὐτῷ. καὶ συνπεριλαβών, εἰπεν, Μή θορυβεῖτε· ἵ, γάρ φυχὴ αὐτοῦ ἐν αὐτῷ ἐστιν. χναβᾶς δὲ καὶ ἡλότας τὸν ἄρτον καὶ γευσάμενος, ἐφ' ἵκανον τε ὅμιλοις ἄγρις αἴγας, οὕτως ἐξῆλθεν·* Першого ж дня тижня, коли учні зібралися для переломлення хліба, Павел, бажаючи відійти наступного дня, бесідував з ними й говорив до півночі. У кімнаті, де ми зібралися, було досить світильників. Під час довгої Павлової бесіди, один юнак, на ім'я Євтихій, міцно заснув, і, хитнувшись сонний, упав додолу з третього поверху, і був піднятий мертвий. Зійшовши Павел, упав на нього й, обнявши його, сказав: „Не турбуйтесь, бо душа його в ньому“. Увійшовши й переломивши хліб і споживши, бесідував довго, аж до світанку, і потім відійшов“. Без сумніву, — тут мова про Агапу, що відбувалася в неділю ввечері, мала науки (бесіди) Апостола й закінчилася Св. Евхаристією перед світом.

Наука XII Апостолів, *Διδαχή τῶν ὅωδεκα Ἀποστόλων*, один із найдавніших творів християнської церковної письменності, давністю подібне до Дій, це теж, як уже сказано, цінне джерело Апостольського Культу Евхаристії¹.

Зміст цього пам'ятника, 16 невеликих розділів, не ввесь, звичайно, присвячений Таїнству Св. Евхаристії. Але ті деякі короткі розділи, а саме IX, X і XIV зовсім вистачають на те, щоб мати уяву про Апостольську Літургію. Розділи IX та X присвячені Евхаристії, а XIV—дневі Господньому, цебто неділі. У тексті *Διδαχή*, подані тільки вдячні молитви, що читаються до й по Св. Причасті, але слів установлення нема

¹ Див. Cabrol: Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie, т. I, кол. 775—848.

зовсім: без сумніву, автор уважав їх загально відомими, і відсутність їх не дає права твердити, ніби Євхаристичного Канону тоді ще не було.

Подаю необхідні нам тексти повно.

Р о з д і л IX. А що до Євхаристії (περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας), то дякуйте (εὐχαριστήσατε) так.

Перше щодо чаши (πρώτου περὶ τοῦ ποτηρίου): „Дякуємо Тобі, Отче наш, за святий виноград Давида, слуги Твоого, що його (виноград) Ти виявив нам через Ісуса, Отрока Твоого. Тобі слава навіки“.

А що до переломлюваного хліба (περὶ δὲ τοῦ κλάσματος): „Дякуємо Тобі, Отче наш, за життя й знання, що Ти подав його нам через Ісуса, Отрока Свого. Тобі слава навіки! Як цей переломлюваний хліб розсіяний був (зернами) на пагірках і з'єднаний докупи, так нехай буде з'єднана Твоя Церква від кінців землі в Царство Твоє, бо Твоя слава й сила через Ісуса Христа навіки.“

„Але нехай ніхто не споживає й не п'є від вашої Євхаристії (μηδείς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν), крім окрещених (οἱ βαπτισθέντες) ув ім'я Господнє, бо про це сказав Господь: не давайте святыні пасам“¹.

Р о з д і л X. По спожитті (μετὰ δὲ τὸ ἐμπλήσιται) дякуємо так: „Дякуємо Тобі, Отче Святий, за Твоє святе ім'я, яке Ти оселив у серцях наших, і за знання, і за віру, і за безсмертя, що Ти їх виявив нам через Ісуса, Отрока Твоого. Тобі слава навіки! Ти, Владико Вседержителю, все створив ради імені Свого; споживу ж і пиття Ти дав людям для насолоди, щоб вони дякували Тобі: а нам милостиво подай духовну споживу й напиток і життя вічне через Отрока Свого. Насамперед дякуємо Тобі, бо Ти всемогучий. Тобі слава навіки! Пом'яни, Господи, Церкву Свою, визволи її від усякого зла й удоскональ її в любові Твоїй, і зberi її, освячену, від чотирьох вітрів у Царство Твоє, що Ти приготувив їй, бо Твоя сила й слава навіки! Нехай прийде ласка й минеться цей світ! Осанна Синові Давидовому! Хто святий, нехай приступить сюди, а коли ні — нехай покається (εἴ τις ἄγνος ἔστι, ἐγίέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοείτω) Маран афа! Амінь“.

Р о з д і л XIV. „Господнього дня (κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου), зібравшись разом, переломіть хліб і дякуйте, визнавши перше гріхи свої (κλάσατε ἀρτού καὶ εὐχαριστήσατε, πρεξομολογήσμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν), щоб жертва ваша була чиста. Кожний же, що має спір із другом своїм, нехай не приходить разом із вами, аж поки не помиряться, щоб не занечищена була ваша жертва; бо так каже слово Господнє: на всякому місці й кожного часу треба приносити Мені жертву чисту; бо Я Цар великий, говорить Господь, і ім'я Мое славне в народів“².

¹ Мт. VII 6.

² Малах. I 11, 14.

З поданих текстів можна зробити такі висновки: 1. порядок Євхаристії поширений уже вдячними молитвами; 2. до Євхаристії допускались тільки вірні; 3. Євхаристія відбувалась навмисне по неділях, а також і в будні; 4. слова „по спожитті“ не можуть бути дослівно віднесені до Євхаристії, а це дає змогу допускати, що часто перед Євхаристією була Агапа чи Вечеря Любови¹; 5. Перед Св. Причастям була сповідь.

Розділ XV дає важливе пояснення, а саме, що на чолі літургічних зборів були Єпископи й диякони.

„Наука XII Апостолів“ має значення не тільки як джерело, що освітлює розвиток літургічного життя давньої християнської громади, але й як пам'ятник, що виявляє розвиток самого Культа Св. Євхаристії, віддає у вдячних молитвах і характеризує стосунок вірних до Св. Причастя, до цього „Святого Святих“, що дякують „і за знання, і віру, і безсмертя... духовну споживу й напиток у життя вічне“. Таким чином, у пам'ятці I-го віку в усій силі своїй виявляється Культ Тіла й Крові Спаса нашого Ісуса Христа.

Для вивчення джерел розвитку Культа Євхаристії особливу цінність має „Τοῦ ἐν Ἀγίῳ Διονυσίῳ Ἀρεοπαγίτου περὶ τῆς Εὐχληστικῆς Ἱεραρχίας“ Святого Отця нашого Діонісія Ареопагіта книги про Церковну Єпархію. Час повстання цієї книги—зраз по Διδαχῇ. Її розділи, що стосуються до Євхаристії, надзвичайно багаті змістом і розвитком богословської думки, а головно — багатством даних: 1. про виконання самого Таїнства і 2. про стосунок вірних до Євхаристії. І те й те має велику цінність для відтворення в усьому розмірі Культа Євхаристії на кінець I-го віку.

Про Таїнство Євхаристії розповідає III розділ книги „Про Церковну Єпархію“, що має заголовок: „Про те, що робиться на Зборах“ (Σύμβολο). Таїнство Євхаристії Св. Діонісій зве тут „збори“ чи „спільнота“ (κοινωνία), бо воно збирає й об'єднує людей найдосконалішим і внутреннішим чином, уводить їх у зносини з Богом і обоготоврює. Автор поділив цей розділ на три частині: перша подає вступні замітки про Таїнство, дуже важливі власне для вияснення значення Культа Євхаристії, стосунку до нього вірних; друга, як показує підзаголовок, трактує безпосередньо про виконання Таїнства, а третя — присвячена „спогляданості“, цебто виясненню символіки Таїнства.

З перших рядків III-го розділу видно глибоку побожну пошану автора до Таїнства Євхаристії. Св. Діонісій уважає, що „було б недозволеним, поминувши його (Таїнство Євха-

¹ Деякі вчені (напр., V. E g m o n i: L'agape dans l'Eglise primitive, Париж, 1906, ст. 19, а за ним Biskup A. Nowowiejski: Msza w okresie przedniesiejskim, Львів, 1923, ст. 28) думають, що IX і X розділи Διδαχῆ стосуються виключно до Агап, а розділ XIV говорить уже про Літургію у властивім значенні слова.

ристії), піснями хвалити перше нього щобудь інше з речей, що стосуються Євхарії, бо воно— „Таїнство над Таїнствами“ ...повна досконалість, що дає права на участь ув інших священноначальних символах, воно один із богонаочальних звершальних дарів цього (Таїнства)“.

Через великі розміри джерела не можемо подати його повно, тому обмежимось виясненням і передачею тільки порядку Евхаристії, а її Св. Діонісій подає надзвичайно докладно й повно.

Зо змісту другої частини III-го розділу видно, що Таїнство Евхаристії виконувалось у присутності тільки вірних, хоч Богослуження починалось при участі не тільки вірних, але й тих, що готувалися до хрещення (оглашенні) та „одержимих“ (демонами)¹, що, як ієрарх перечитає початкову молитву, покадить „жертвовник“ і цілі „священі збори“, по відспіванні псальмів й славослов'я, по відчитанні святих книг, виводились із святого храму. Тут ми вже бачимо поділ Богослуження на Літургію оглашених і Літургію вірних, що зовсім ясно виявився в II і III віці. За Св. Діонісієм перша складалася з таких частин: 1. початкова молитва, 2. кафіження (до цього часу в пам'ятках письменності, цього не згадувано), 3. спів псальмів і славослов'я (спів псальмів і гімнів згадує Св. Письмо) і 4. читання Священних книг.

Друга частина Літургії, Літургія вірних, складалася з таких дій: 1. „вибрані з священно-служительського чину (перші диякони) разом із іереями“ приносять „на божествений жертвівник“ священий хліб та чашу благословення, 2. виголошення вірними „кафолічного піснеслов'я“ (якийсь символ віри), 3. священна молитва ієрарха, 4. звіщення всім спокою, 5. поцілунок спокою, 6. читання священних пом'янників, 7. вмивання рук, 8. хвала святым ділам Божим, 9. священнодія найбожественніших Тайн, 10. відкриття Св. Дарів і поставлення в відповідних священних символах перед очима Того, що Йому приноситься хвала, 11. причастя (священнослужителів і вірних) і 12. загальна подяка.

Як бачимо, чин Св. Евхаристії, поданий тут, дуже розвинений у порівнянні до інших пам'ятників I віку. Але Св. Діонісій не подає тексту віячних евхаристичних молитов, як це робить автор Літургії, пропускає слова встановлення, уважаючи їх за всім знані, що не входять у рамки його завдан, — вияснення не текста, а священнодії, і виявлення їх символичного значення.

Прагнення розвивати Культ Евхаристії, а головно упо-

¹ Під „одержими демонами“ Св. Діонісій, за його власним виясненням у 3-ій частині III-го розділу, розумів не тільки біснуватих (навіжених), але й опанованих тяжкими недостачами та пожадливостями, як: блудників, замилуваних до видовищ і т. ін., що їх перераховуючи, Божественний Апостол додає: „з такими навіть і не споживати разом“ (1 Кор. V 11).

рядковувати його, помітно виявляється вже на початку II віку. Підтвердженням на це служать слова Св. Клиmentа Римського в його 1-м Листі до Коринтян: „Бувши в цьому пerekонані, й уходячи до глибин божественного знання, ми повинні в порядку виконувати все, що Господь наказав виконувати в окреслений час. Він наказав, щоб жертви й священні дії виконувались не випадково й не без порядка, але в окреслені часи й години..., щоб усе робилось свято й добровгодно”¹.

Безпосередніх і прямих вказівок на порядок виконання Євхаристії в Апостольських Мужів майже нема, тільки Св. Ігнат Богоносець у Листі до Смирнян підкреслює: „Тільки та Євхаристія мусить уважатись правдивою, що її виконує Єпископ або той, кому він сам передасть це... Без Єпископа не можна ані христити, ані робити Вечерю Любови”²; а в Листі до Ефесян говорює „частіш збиратися для Євхаристії й славлення Бога“, для „переломлення одного хліба, цього ліку безсмертя, що не тільки береже від смерти, але й подає вічне життя в Ісусі Христі”³. Автор же Листа до Діогнета коротко замічає, що християни „мають трапезу загальну, але не просту“⁴

¹ I Кор. XI.

² До Смирн. VIII.

³ Лист до Ефесян XXIII, XX; див. Лист до Фил. III.

⁴ Лист до Діогнета V. Між іншим є другий варіант цієї фрази: замість „не просту“ вжито „але не ложе“ (ἀλλ' οὐ κοίτηρ), — як виправдання Агапу неморальності. Див. Скабаллановичъ: Толк. Типиконъ, I, Київ, 1910, ст. 51, прим. 6.

Евхаристія. З мозаїки XI ст. Собор Св. Софії в Києві.

Вище на ст.11-й уже сказано, що з межі I ІІ віків маємо дуже важливий документ поганського походження, що подає деякі відомості про богослужбове життя перших християн, а саме — лист Віфінського проконсула Плінія Секунда, чи Молодшого, до імператора Траяна (111 — 114 р.р.). Виконуючи Траянове доручення розслідити, чи життя християн не має чого протизаконного, Пліній доносить імператорові: *Adfirmabant (Christiani) autem hanc fuisse summam vel culpae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire carmenque Christo, quasi Deo, dicere secum invicem... Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coedundi ad capiendum, promiscuum tamen et innoxium* (“Вони—християни—клянуться, що вся провина їхня чи помилка в тому, що вони мають звичай сходитися певного дня вдосвіта й співати поперемінно один із одним пісню Христові, ніби Богові. Виконавши це, вони звичайно розходились, а потім знову збирались, щоб прийняти поживу, звичайну, правда, й невинну”)¹.

З коротких відомостей Плінія можна вивести, що християни мали подвійні збори: ранні чи досвітні зо співом гімнів, і, зокрема, гімна Христові, як Богові, та денні чи — як звичайно думають — вечірні, що відбувалися для прийняття поживи. Беручи на увагу апологетами засвідчений факт, що виконання Агапи й Евхаристії давало поганам привід обвинувачувати християн, ніби вони на своїх вечерах

¹ Plinii Caecilii Secundi Epistolarum libri decem, lib. X, epist. XCVII. C. Kirsch: Enchiridion Fontium Historiae Ecclesiasticae antiquae, ст. 23. Плінієвого листа подає Тертулліян (Апол. 2) та Євсевій (Церк. іст. III 33).

забивають дітей і впиваються їхньою кров'ю¹, зовсім правдивим буде бачити в виразі: „для прийняття звичайної й невинної поживи“ виправдування від таких обвинувачень християн, а також вказівку на Агапу й Евхаристію, що за нею йшла; зазначається при тім уживання на Агапах скромної пісної поживи, що в II та III вв. звалася „невинною“. „Певний день“ належало б розуміти, як вказівку на неділю.

Плініїв лист уважається за останнє свідоцтво про виконання Евхаристії ввечері, письменники дальших віків свідчать уже про перенесення її на ранок та про виконання її на досвітніх зборах².

Поскільки короткі відомості про Евхаристію Апостольських Мужів і Плінія, постільки докладно оповідає про Таїнство Св. Мученик Юстин; його перша апологія — це одне з найважливіших і істотніших джерел розвитку Евхаристичного Культу.

У 65, 66 і 67 розділах першої Апології Св. Юстин дає не тільки опис самого порядку Евхаристії, але й вияснення значення й важливості цього Таїнства, оповідаючи: „Ми приймаємо це (Евхаристію) не як звичайний хліб чи звичайне пиття, але, як і втілений за словом Божим Ісус Христос, Спаситель наш, мав тіло й кров для спасіння нашого, так, за нашою наукою, й ця Евхаристична пожива, що від неї через перетворення годується наше тіло й кров, молитвою слова, що від Нього (διὸ εὐχῆς λόγου τοῦ πάρ' αὐτοῦ), є тіло й кров Того втіленого Ісуса“³. Вираз: εὐχῆς λόγου τοῦ πάρ' αὐτοῦ натякає на існування тоді особливої молитви освячення хліба й вина, що з'єднувана була з вдячними молитвами, але різнилася від них⁴.

Апологія Св. Юстіна дає можність зазначити вже відому переміну стосунку Евхаристії й Агапи, що повстала в другій половині II-го віку, а саме: 1. Юстин не згадує вже про трапезу, характерну рису Агапи, 2. говорить про християнську добродійність, цебто про поміч бідним від багатих, а це вважається за вказівку на Агапу, що на той час мала вже чисто благодійний характер.

¹ Про це свідчить, напр., Юстин Мученик: „Забиваючи людей, ми виконуємо тайство Кроноса, упиваючись, як кажуть, кров'ю, наслідую те, що ви робите ідолovi, якого шануєте“ (Апол. II, розд. XII, 5). Ясніше й докладніше передає цей наклеп Мінует Фелікс: „Кажуть, що тому, хто посвячується в їхній (цебто християнській) громаді, дається дитина, покрита мукю для обману недосвідченого: обманений мукю, на предложення зробити невинні вдарі, наносить глибокі рани, що й чинять дитині смерть, а тоді — о нечестя! — присутні з жадобою п'ють його кров і навперебій деруть його члени“ („Octavius“ IX 5).

² Апологія I, розд. 66, 2.

³ Александр Петровский: Апостольская литургия Восточной Церкви, СПБ., 1897, ст. 244 — 249.

⁴ Александр Петровский: Ор. сіт., ст. 92 — 95.

В опису Євхаристії Св. Юстин цитує місця з Луки ХХII, 19 – 20 і Матвія ХХVI, 28, а по тому оповідає: „В т. зв. День Сонця бувають у нас збори до одного місця всіх мешканців міст і сіл, і читаються, скільки час позволить, спомини (ἀπομνημάτα) Апостолів і писання (συγγράμματα) Пророків. Згодом, коли читець перестане, Предстоятель навчає й закликає наслідувати тим гарним речам. По тому всі разом устаємо й молимось. А коли скінчимо молитву, тоді приносять хліб і вино та воду, і Предстоятель також посилає молитви й подяку, скільки може, а нарід радісно відповідає: амінь. Нарешті, йде роздача й розподіл усім того, що стало Євхаристією, а відсутнім посилають її через дияконів“¹. Із Юстинового опису бачимо, що порядок Євхаристії в другій половині II-го віку розвинувся майже в повну Літургію, що складалася з таких частин: 1. збори вірних, 2. читання Євангелії, 3. читання пророцтв, 4. наука Предстоятеля чи проповідь, 5. загальна молитва, 6. принесення дарів: хліба, вина й води, 7. евхаристична молитва, 8. переломнення й причастя. Без сумніву, головною річчю недільних зборів була власне Євхаристія.

На кінець II-го віку припадають вістки про Євхаристію Св. Іринея Ліонського, що в своїм творі: „Проти єресей“ коротенько згадує й про Таїнство, кажучи: „Як земний хліб, по прикладанні над ним Бога, не є вже звичайний хліб, але Євхаристія, що складається з двох речей, — земного й небесного; так і тіла наші, приймаючи Євхаристію, вже не тлінні, маючи надію воскресення“². Але цей Іринеїв текст для дослідника евхаристичних джерел має велике значення, бо вказує на існування епіклези, цебто прикладання Св. Духа, що на кінець II віку увійшло вже до складу чину Євхаристії. Підтвердженням цьому служить і вказівка Св. Іринея на те, що гностик Марк, „удаючи, ніби виконує Євхаристію над чашами, наповненими вином, і, занадто довго розтягуючи слово прикладання (τὸν λόγον τῆς ἐπικληρέως), робить те, що вони здаються багряними й червоними, чому й думають, ніби до його чаші, силою його прикладання, Найвища Благодать проливає свою кров“³. У цім таки творі Св. Іринея є вказівка на читання Св. Письма під час чину Євхаристії, на виголосення проповіді й спів гімну, цебто на існування тих самих елементів чину, що їх згадує й Св. Юстин.

¹ Ibidem, розл. 67, 3 – 5. В 65-м розділі Св. Юстин також описує порядок Євхаристії, що складалася з таких частин: 1. загальна молитва, 2. поцілунок спокою, 3. приношення хліба й вина (χράσμα — мішанина хліба й вина), 4. подяка (εὐχαριστία), що по ній народкаже: амінь, 5. причастя.

² Проти єресей, IV, 13,5.

³ Там само, I, 13, 2. Звідси, між іншим, бачимо, що Євхаристія виконувалася тоді на червонім вині.

Відомості про Євхаристію в Тертулліяна і Св. Климента Олександрійського мають так само уривковий характер, хоч трохи повніші, як у Св. Іринея Ліонського. У першого знаходимо їх у творах: „Апологетик“, „Про молитву“, „Про піст“, „Про душу“ й ін., у другого — в „Строматах“ і „Педагозі“.

Дуже цінні відомості подає Тертулліян про склад Агап, зазначаючи їхню відносну розкіш та, головне, на їхній порядок і виконання: Агапи відбувалися вночі при запалених світильниках, з миттям рук, співом гімнів, з виголошенням проповідей і молитвами¹. Про час виконання Євхаристії Тертулліян у праці „De corona militum“, розділ III, пише: „Taїнство Євхаристії, що його наказав нам Господь за Вечерою, ми споживаємо на зборах удосвіта“. У праці „Adversus Marcionem“ (IV, 40) Тертулліян вказує на Христові слова встановлення на Тайній Вечері, по молитві й благословення, кажучи: „Acceptum panem et distributum discipulis, corpus illum suum fecit, hoc est corpus meum discendo“ („Узяв хліб і поділив учням і створив його Своїм Тілом, проказуючи: це Тіло Мое“).

Богослуження за Тертулліяном складалося з двох головних частин: 1. Богослуження для тих, що готовалися до хрещення („оглашенні“) й каялись, і 2. Богослуження для вірних. Перше в складі своїм мало: читання Св. Письма, гомілія, моління (прохання), а друге: молитви, поцілунок спокою, возношення хліба й вина при виголошенні: „Ауш σχῷμεν τὰς καρδίας (Sursum corda, Дотори піднесімо серця), трисвяте, освячення, молитви за спочилих і Господня й Причастя.

Треба зазначити ще одну подробицю: за час Тертулліяна вірні приймали Св. Євхаристію натіще. Про це можна думати з цих слів Тертулліянових, звернених до християнки, що вийшла заміж за поганина: „Чоловік твій не знатиме, що споживаєш тайно натіще, а коли б і побачив хліб, то й так не знатиме, чим він є в істоті“ (Ad uxorem II, 5).

Розвиток чину Євхаристії в Клиmenta Олександrійського зазначений не так докладно, як у Тертулліяна, проте головніші його частини в „Строматах“ та в „Педагозі“ бачимо дуже виразно. Увесь чин за Климентом складався з тих таки основних частин, як і в Тертулліяна, а саме: читання Св. Писання, проповідь, моління (прохання), поцілунок спокою, возношення хліба й вина, посвячення, переломлення й Причастя.

Аналіз чину Св. Євхаристії кінця II-го й початку III-го віку (Тертулліяна й Клиmenta часом їх життя можна поставити на порозі II й III віків: ці письменники зафіксували

¹ Див. Апол. 39, Про молитву II.

в своїх працях спробу церковної практики II віку й дали основу для розвитку її в III-м) дає можливість виводити, що тоді розвиток Євхаристичного чину й цілoї Літургії йшов по всіх частинах християнського світу загальною колією: Літургію правила тоді майже однаково й ув Африці, і в Римі, і в Олександрії, і в Сирії; скрізь Літургія складалася з трьох основних частин: підготівна чи проскомідія, повчальна (пізніші її названо Літургія оглашених) і, накінець, євхаристична (або Літургія вірних).

Треба ще зазначити особливий стосунок Св. Климента Олександрійського до Агапи, бо її стан на початку III віку був сильно захитаний. У своїх творах Св. Климент дає досить повний огляд зовнішнього боку чину Вечері Любови, бажаючи виправдати цю найдавнішу апостольську установу від нападок і обвинувачень у ніби нечесній поведінці деяких християн на Агапах, у присвоєнні „гулянкам, що пахнуть смаженим лоsem та супами“,¹ назви Вечері Любови чи Агапи. Тоді, певне, почався вже занепад Агапи, і часто „здиркуваті“ прикривали цим іменем свої непристойні гульбища. Осуджуючи це явище, Св. Климент у своїм „Педагозі“ подає вияснення глибокого внутрішнього значення Агап, кажучи: це — „прекрасна спасена установа Логоса. Агап справді небесна пожива, пир Слова. Радість вечірньої любови, через участь у них багатьох, впливають на любов оживляюче, вони — передчуття вічної радості. Що власне так треба брати уділ ув Агапах, видно це з того, що при цьому ми приймаємо поживу Христову“². В другому місці Св. Климент розповідає про „виспівуванняй прославлення Бога“³ за Вечерою Любови. Варто звернути увагу на вищеподані слова: „ми приймаємо поживу Христову“; деякі вчені (Бітт, Соколов, а за ними й Скабалланович) думають, що Агапа ще за часів Клиmenta з'єднувалась із Євхаристією. На мою думку, дуже сумнівно, щоб „Святе Святих“, — Євхаристія, про якої занепад ніде й ніколи історія нічого не знає, була ще тоді з'єднана з Вечерою Любови, що переживала тоді свою кризу (це підтверджує й Климент, що пильнував затримати цей занепад, і дальша історія, що стверджує остаточну кризу Агапи в IV і початку V віку).

В III віці чин Євхаристії мало різнився від практики II-го віку. Як і Ориген, представник Олександрійської школи, так і Св. Кипріян Картагенський, представник північної Африки, в численних своїх творах зазначають ті ж основні моменти чину, що відомі нам і з творів письменників II в. Той сам поділ Богослуження на підготівне (проскомідія),

¹ „Педагог“ II, 1.

² Там само.

³ Стром. VI, 11.

повчальне (для оглашених — читання Св. Письма, навчання, моління) і евхаристичне.

Ориген подає нам деякі деталі про Агапи, що мають уже головно поминальний характер: „Коли чинимо пам'ять їх (упокоєних), закликаємо благочестивих разом із священиками й однако з клиром гостимо вірних; при цьому нагодуємо бідних і немаючих, удів і сиріт, так щоб наше свято було на спомин та впокоєння душі”¹.

Св. Киприян Карthagенський подає зовсім ясну вказівку на відокремлення Евхаристії від Агапи й перенесення першої на ранок. Виступаючи проти звичаю деяких єретиків (напр., евонітів, маркіонітів, енкратитів і ін.), а саме — проти вживання для Евхаристії самої тільки води, Св. Киприян дає таке вияснення цього питання: „Дехто, певне, спокушається тією думкою, що хоч ранком і приноситься сама вода, проте ввечері, коли ми приходимо на трапезу, ми приносимо розбавлену чашу. Але на час вечери ми не можемо скликати всього народу, щоб виконати правдиве Таїнство (*Sacramenti veritatem*) в приявності цілого братства. Правда, Господь не ранком, але по вечери подав змішану чашу. То чи вже ж і ми повинні святкувати Вечерю Господню по вечери й давати розбавлену чашу приявним на зборах? За Христом треба принести жертву ввечері, щоб самим часом показати й захід, і вечір світу... А ми святкуємо воскресення Господнє вранці”².

У тім самім листі до Цельсія Св. Киприян підкреслює необхідність конечно зберігати обряд Тайної Вечері, а, головне, повторення Спасителевих слів при установленні Св. Евхаристії: „Calicem sub die passionis accipiens, benedixit et dedit discipulis suis, dicens: bibite ex hoc omnes. Hic est enim sanguis novi testamenti, qui pro multis ebbundetur in remissionem peccatorum” („Напередодні Своїх мук уявивши Він чашу, поблагословив і дав Своїм учням, кажучи: пийте з неї всі. Це Кров Моя Нового Заповіту, що проливається за багатьох для визволення з гріхів”³). У тім же листі Св. Киприян свідчить про існування осібної молитви, що її читає Предстоятель по освячені Дарів, а в ній ясно давався спомин про муки й Спасителеву смерть. Молитва ця названа ἀνάμνησις (спомин, anamnesis).

У листі до Доната, розділ 16, дається опис Агапи, що (як підтверджують і Тертулліян, і Климент Олександрійський) супроводилася співом псальмів. Із творів Св. Киприяна можна винести повну уяву про порядок чину Евхаристії, що складалася з читання Св. Письма, моління, посвячення, анамніси, молитви за впокоєних і Господньої і, нарешті, Причастя.

¹ На книгу Іова, 3.

² Лист 63, до Цельсія.

³ Там само.

Закінчивши огляд письменників III віку, перейдімо ще, накінець, до осібної групи творів невідомих авторів, творів церковно-канонічного характеру, а саме: „Апостольських Постанов“, „Завіту Господа нашого Ісуса Христа“ і ін. подібних. На жаль, не маємо тут місця докладно подавати численні дані про Євхаристію й Агапу, що їх мають ці цінні твори III віку (остаточного погляду на час їх повстання ще нема). Обмежуємось тільки короткими замітками.

Агапу описують: „Завіт“, „Канони Іполіта“ й „Канони Єгипетські“. Найкоротший опис подає перший пам'ятник, що має декільки сторонніх заміток із термінами, не завжди зрозумілими для нашого часу, але добре відомими тогочасникам. Як „Завіт“, так і „Апостольські Постанови“ дають досить докладний малюнок чину Євхаристії, що розвинувся на кінець III віку вже дуже широко. Опис самих обрядів, священнодій — досить короткий, але тексти молитов подані повністю, а своїм розміром вони дуже широкі, що свідчить про їхню давність (пор. *Дідахъ*). У цих творах невідомих авторів знаходимо дані не тільки про саму Євхаристію, але й про цілу Літургію, що складалася з низки священнодій, які йшли в повній послідовності та порядку. Найкоротший чин Літургії дають „Єгипетські Постанови“. Крім елементів Літургії, згаданих вище, знаходимо там епіклезу, цебто прикладання Св. Духа на Дари, благословення єлея й сиру, Вознесення Дарів, вдячні молитви по Причасті, благословення й відпуст. Найдокладніший і найповніший чин подають „Апостольські Постанови“ та „Завіт“. У цих пам'ятках маємо вже ектенії (епископська та дияконська), перелік діл Господніх чи т. зв. префакція. Звичайно, центральне місце займає епіклеза, що в „Завіті“ звернена до Пресвятої Тройці.

Подаємо тут ці епіклези. Ось із „Апостольських Постанов“ (VII, 12): „Згадуючи Його муки й смерть, і з мертвих повстання, і на небо зшестя, і будучий Його другий прихід, коли прийде Він із славою й силою судити живих та мертвих і подати кожному по ділах його, приносимо Тобі, Цареві й Богові, як Він установив, хліб цей й чашу цю, дякуючи Тобі, що Ти вчинив нас достойними стати перед Тобою й святу дію чинити Тобі, і молимо Тебе, щоб милостіво споглянув на ці Дари, що перед Тобою, Найщасливіший Боже, полюбив їх на честь Христа Свого й послав на жертву цю Духа Свого Святого, свідка мук Господа Ісуса, щоб Він показав хліб цей Тілом Христа Твого й чашу цю — Кров'ю Христа Твого, щоб причасники цього зміцнилися в благочесті, одержали визволення з гріхів, позбавилися диявола й лести його, наповнилися Духа Святого, стали достойні Христа Твого, отримали життя вічне, бо Він примирив Тебе, Владико й Вседержителю. Ще молимось, Господи, ѹ про Святу Церкву Твою, що від краю й до краю, що Ти

зібрав її дорогоцінною Кров'ю Христа Твого, щоб Ти зберіг її міцною й непорушною до кінця віку, і про ціле єпископство, що правильно навчає слово правди. Ще молимо Тебе й за мене найменшого, що приношу Тобі, і за все священство та дияконів і за цілий клир, щоб ти, умудривши, всіх наповнив Духа Святого”.

Епіклеза з „Завіту“ (І, 23): „Приносимо Тобі цю подяку, Споконвічна Тройце, Господи Ісусе Христе, Господи Отче, що перед Тобою всякий твір і вся природа дріжить, утікаючи в себе, Духу Святому, ми принесли це пиття й цю поживу Святости Твоєї (*adfer potum hunc et escam hanc sanctitatis tuae*), зроби (*fac*) так, щоб воно було нам не на осуд, не на осудження чи на знищення, але на зцілення й підтримку нашого духа. Так, Боже, дай нам, щоб через ім'я Твоє відбігала кожна думка про невгодні Тобі речі. Господи, зроби, щоб кожна погордлива думка могла бути вигнана з нас Твоїм іменем, записаним в середині завіси Твоїх небесних Святинь, іменем, що почувши Його, ад обезумів, глибина (темнота) розірвана, духи вигнані, дракон розбитий, невір'я викинене, непослух поборений, злоба здавлена, зависть бездіяльна (не працює), пиха осуджена, скупість викорінена, чванливість минає, пиха принижена, усякий корінь зла знищений. Тому дай, Господи, очам нашим бачити Тебе, згадуючи Тебе й служачи Тобі, маючи свою долю в Тобі одному, Сину й Слово Боже, що Йому все підлегле. Підтримай до кінця тих, що мають Дари пророчі, зміцни тих, хто має Дари зцілення, зроби сміливими тих, хто має силу мов, навчи тих, хто працює в слові навчання. Піклуйся про тих, хто завжди виконує волю Твою, відвідай удів і сиротам допоможи. Пам'ятай про тих, хто спочив у вірі, і подай нам насліддя з Св'ятими Твоїми, обдаруй нас силою бути Тобі вгодними, як вони вгодні Тобі. Наставляй народ у праведності й освяти всіх нас. Але дай, Боже, щоб усі, хто бере участь і приймає їх, Святих (Таїн) Твоїх, могли бути одне з Тобою, так щоб вони могли бути переповнені Духом Святым для закріплення віри в правді, так, щоб вони могли завжди приносити Тобі й Твоєму укоханому Синові Ісусові Христові хвалу, що через неї Тобі слава й сила з Духом Твоїм Святым на віки віків”.

Ми обмежились тут наведенням основних евхаристичних молитов, епіклез, тільки двох найхарактерніших творів, „Завіту“ й „Апостольських Постанов“. Більш-менш подібні дані про Євхаристію знаходяться й по інших таких творах, напр., у „Канонах Іполіта“, де нема повного тексту Літургії, але є вказівка на принесення дияконом дарів і положення на них руки єпископа й пресвітерів із виголошенням відповідної молитви; те саме й у „Єгипетськім Церковнім Уставі“.

„Ефіопський Церковний Устав“ подає Евхаристичний Канон уже повно.

Особливої уваги заслуговує ще опис храму, що його дають „Постанови“ й „Завіт“, але про це буде мова потім.

Ось такі письменні свідчення про Св. Евхаристію за перші три віки християнської ери. Ознайомившись із ними, можна приступити до вивчення пам'ятників давньохристиянського мистецтва й інших пам'яток монументальних і речевих, що не менше багаті на свідоцтва про центральний культ Християнства, культ Святе-Святих Церкви, — про Евхаристію, набільший скарб віри, що протягом багатьох віків і до нашого часу заховується в своїм основнім, незміннім вигляді.

II.

Евхаристія в малюваннях Римських Катакомб.

В попередньому нарисі ми подали писані джерела, що висвітлюють Культ Евхаристії за перші віки християнства. Тепер переходимо до огляду не менше важливих і не менше переконливих, як письменні, джерел, що виявляють образніші і зворушливіші безмежну віру перших християн, їх глибоке духовне сприйняття основної християнської ідеї, — переходимо до документів археологічних, переконливих свою простотою й наглядністю, що не потребують спеціального підходу для свого зрозуміння. Малювання Римських Катакомб — цього центру духовного життя Християнської Церкви епохи переслідувань, — дають багатющий і дуже вдачний матеріал для археолога, що вивчає взагалі християнські древності, або особливо того, що прагне піznати Евхаристичний бік життя Церкви.

Перше, ніж приступити до самого предмету цієї статті, попильну коротесенько характеризувати те, що тепер являється священим музеєм, релікварієм християнства, пам'яткою минулого, а за перших віків, за час кривавих переслідувань було місцем захисту і для живих, і для мертвих, що об'єднувало розсіяну громаду давніх християн, — Римські Катакомби. Римські Катакомби, названі вже в XVI-м віці

„Підземним Римом“ (такі великі були вони!) — це дуже численні підземні галереї й крипти, що щільним колом оточували давній Рим. Повстали вони не відразу, а ступнево, за перші три віки, за час повного безправ'я Християнської Церкви. Напочатку це окремі підземні гробниці багатих християнських родин, а згодом — це громадські підземні гробниці й цвинтарі. Це місто мертвих, але місто, щільно зв'язане з живими, що вірували в безсмертя душі, воскресення з мертвих і в будуче вічне блаженство. Релігійне життя зв'язувало в Церкві мертвих і живих, і зв'язок цей був не тільки духовий, — він був реальний, і виявлявся в культі померлих — в невпиннім їх згадуванні, в молитвах на гробах (не тільки родичів, близьких). Усі великі й видатні святкові дні в Церкві святкувалися разом із спочилими.

Ось тому не дивна буде й служба мистецтва культу померлих, що виявилась в прикрашенні малюваннями стін та стель численних галерій і крипт Римських Катакомб. Християни прикрашували доми померлих так само пильно, як і свої власні. Напочатку малювання Катакомб не різнилось від малювання приватних домів (воно було головно декоративне), а згодом воно набуло особливого змісту, відповідного до місця й ідей, з ним сполучених.

Тут саме собою повстає питання: що може бути спільногоміж Культом Євхаристії та Римськими Катакомбами? Чому іконографія Євхаристії являється сюжетом малювання Катакомб, місця вічного впокояння перших християн? Відповідь на ці питання дає Й Св. Євангелія, Й Св. Мужі Апостольські, і Ів. Отці й Учителі Церкви, і тексти Літургій, і тексти чинів Похорону (східніх і західніх). Вінець сподівань християн усіх часів — воскресення з мертвих, вічне життя й вічне щастя з Христом. Запорука цього вічного життя й цього небесного щастя — Причастя Св. Тіла й Св. Крові Христової. Сам Спаситель сказав: „Поправді, поправді кажу вам: коли не будете споживати тіла Сина людського й пити крові Його, не будете мати в собі життя. Хто споживає тіло Мое і п'є кров Мою, той має життя вічне, і Я воскрешу його останнього дня“¹. Цей уривок із Євангелії читається в чині Похорону майже по всіх обрядах. Св. Ігнатій Богоносець зве Св. Євхаристію „засобом проти смерті, лікарством безсмертя“ (*ἀντιδόσος τοῦ μὲν ἀποθανεῖν, φάρμακον ἀθανασίας*)², Св. Климент Олександрийський — „дорогою вічного життя“ (*ἐφύδια ζωῆς ἀπόστολον*)³, Св. Іриней Ліонський — „надією воскресення до вічного життя“ (*ἡ ἐλπὶς τῆς εἰς αἰώνας ἀναστάσεως*)⁴, в анафорі Серапіона Тмуїтського (IV в.) Евхаристія названа

¹ Іоан. VI. 53—54.

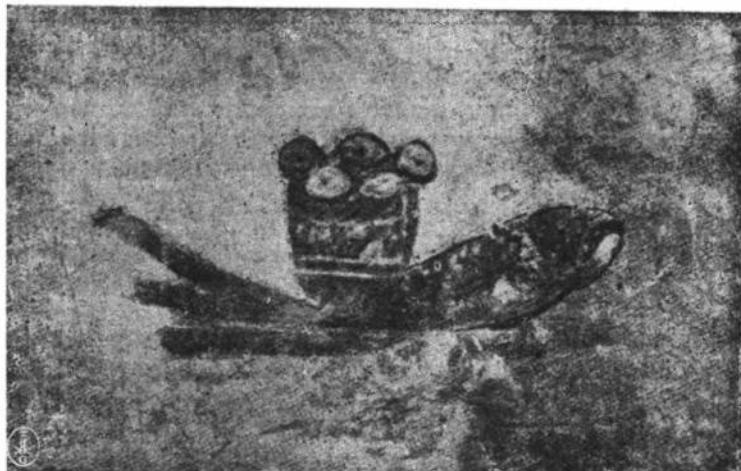
² Лист до Еф. 20; за Функом, ст. 190.

³ Стромати, I, 1, Migne: P. G. VIII, col. 691.

⁴ Против ерес., IV, 18, 5, Migne, VII, col. 1027.

2. Малюнок риби, з початку II віку; з крипти Люцини.
Див. ст. 36.

3. Малюнок риби, з початку II в.; з крипти Люцини.
Див. ст. 36.

4. Триніжок з хлібом і рибою на фресках у криптах Таїнств.
Див. ст. 39.

5. Евхаристична трапеза — чудесне нагодування народу хлібом:
мал. у криптах Таїнств. Див. ст. 39.

6. Трапеза семи учнів; мал. у Катакомбах Каллікста. Див. ст. 40.

7. Чудо гіретворення води в ейно на весіллі в Кані Галилейській; мал. у Катакомбах Петра й Марцелліна. Див. ст. 41.

8. Чудесне перетворення води в вино; мал. у Катаkomбах
Петра; й Марцелліна. Див. ст. 41.

9. Переломлення хліба, мал. у Capella graeca. Див. ст. 43.

10. Малюнок Ягали чи трапези, у Катакомбах
Св. Петра й Марцелліна. Див. ст. 43.

„лікарством життя“ (φάρμακον ζωῆς)¹. В Літургії VIII книги Апостольських Постанов сказано, що причастя дає причасникові „вічне життя“ (ζωὴν αἰώνιον)², подібні ж окреслення знаходимо в Літургії Св. Якова³, в Літургії Св. Василя Великого теж сказано, що Причастя дається для осягнення „милости й ласки зо всіма святыми“ (ἔλεος καὶ χάρις μετὰ πάντων τῶν ἁγίων)⁴, а за Літургією Св. Марка — „на участь у блаженстві вічного життя й нетління“ (εἰς κοινωνίαν μακαρίστης ζωῆς αἰώνιον καὶ ἀφθαρτικόν)⁵. В Сирійській Літургії Св. Афанасія, що має свою основу в Антіохійській, Евхаристичні елементи названо „Тілом, що зберігає нетлінність на віки вічні“, й .Чашею, запороукою будучого насліддя на віки вічні“ (Corpus praestans incorruptibilitatem futuram in saecula saeculorum — Galix arrhabonis haereditatis futurae in saecula saeculorum)⁶. В Мозарабській Літургії священик виголошує про причастя: „Святе Святих, і з'єднання з Тілом досягається спожиттям і питтям для прощення (гріхів) і спочилим вірним на (вічний) спокій“ (Sancta Sanctis, et conjunctio Corporis Domini nostri Iesu Christi sit sumentibus et potentibus nobis ad veniam et defunctis fidelibus praestetur ad requiem)⁷.

Як бачимо, тісний зв'язок Культу Евхаристії й культу спочилих міцно закоренився майже з перших десятиліть Християнства й продовжується до нашого часу.

Малювання Евхаристії в Римських Ката콤бах залежало від особливого положення давньої Церкви, а в зв'язку з цим від особливого настрою вірних до тих предметів, що були за „Святе Святих“ цілого християнського культу. Церква, ховаючись у підпіллі, ховала не тільки зовнішні прояви свого життя, але й внутрішні, — свої догми, свій культ, відкриваючи тайни свого вірування й культу тільки вірним. До III-го віку в Церкві обов'язувала всіх disciplina arcana, чи — тайна внутрішнього життя Церкви. Це, головним чином, і стало причиною розвитку в християнськім мистецтві символіки, а в данім випадку — символічного малювання Евхаристії.

Малювання Римських Катакомб дають різноманітний матеріал для того, хто вивчає іконографію Св. Евхаристії. Всі малюнки, що присвячені Евхаристії, можна поділити на дві основні групи: 1. малюнки символічні та 2. малюнки алегоричні; ці другі в свою чергу можна поділити на: а. оперті на сюжетах із Старого Завіту й б. з Нового.

Найбільш поширений символ Евхаристії — це малюнок риби, що знаний у Римських Ката콤бах уже перед

¹ Див. Briegel Bess: Zeitschr. f. Kirchengeschichte, XX, 312; пор. Rauschen, 31.

² Брайтман: Liturgies Eastern and Western, I, 21.

³ Ibid., ст. 54.

⁴ Ibid., ст. 330.

⁵ Ibid., ст. 134.

⁶ Baumstark: Oriens Christianus, II, 108 sq.; 110 sq.

⁷ Migne, LXXXV, col. 119.

III віком. Треба сказати, що малюнок риби не є спеціальний і виключний символ Евхаристії. Це й пояснює надзвичайне поширення в давній Церкві цього символу: його вживають, як метафори, й Отці Церкви, і церковні письменники¹, він фігурує в археологічних пам'ятках, як малюнок і як напис, що має особливе таємне значення, ясне для втасманичених і незрозуміле профанам (Див. мал. 1).

Символ риби не чисто християнського походження. Відомий німецький учений F. Dölger у своїй капітальній праці під назв. : IXΘΥΣ. Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit, починає свій дослід гіпотезою про індійське походження християнського символа риби, а потім розповідає про його існування в різних поганських культах (культ Сивилли, Вавилону й т. інш.). Але в

1. Надгробок (у Ватикані) з символічним малюнком риби.

наше завдання не входить дослід повстання цього символу. Скажемо тільки, що без сумніву грецьке слово IXΘΥΣ, що визначає рибу, це п'ятибуквенный акrostих такого виразу: Ιησοῦς Χριστός Θεοῦ Σωτήρ — Ісус Христос, Син Божий, Спаситель.

Сам зміст акrostиха IXΘΥΣ показує, що риба насамперед символізувала Христа. Образна ж мова Св. Письма й церковних письменників дає всеобще виявлення символічного значення риби — Христа, з прикметами людини, бо людське життя — це море бурхливе, де люди як риби², і Христос, прийнявши подобу людську, став рибою в життєвім морі; Христа—Спасителя людства, як риби, що Товія спіймав у Тигрі і що стала спасенним засобом, який звільнив

¹ Гертулліян (в De bapt., 1) каже: „Nos pisciculi secundum IXΘΥΝ... in qua nascimur“; Клемент Олександрийський (у Paedag., III, 106) пропонує християнам вирізати на перснях малюнок риби; один анонімний африканський автор, у своїм творі п. з.: „De promissionibus et praedictionibus Dei“ (Migne, P. L., 51, col. 816), каже: „Ιχθύν, Namque latine piscem, sacris litteris, maiores nostri interpretati sunt hoc ex si-

Сару від демонів і дав прозріння Товіїному батькові³; Христа, що дав людству спасенне хрещення⁴, і, нарешті, Христа, що став споживою людини в Євхаристії. Зовсім ясний і зрозумілий стає той факт, що риба, яка символічно уявляє Христа, стала правити разом із тим і за символ Найвищого, Найсвятішого Таїнства Церкви — Таїнства Євхаристії. Тіло Христове, що вірні приймають у Таїнстві, малювалось в іконографії як риба. Риба фігурує на фресках, барельєфах і саркофагах Римських Катакомб у безмежному числі: то як окремі фрагменти декоративного характеру, то як спеціальні образи — алегорії. Ми не будемо перераховувати всіх фресок у Катакомбах із малюнком риби, — спинимось тільки на двох рибах, що мають безсумнівне Євхаристичне значення. Вони знайдені в відомій крипті Люцини; малюнкі ці, — як твердить Монсеньйор І. Вільперт⁵, — дуже давні, походження їхнє треба віднести на початок II віку. (див. мал. 2 і 3).

На спині риб, чи, як твердить Вільперт, коло риб, стоять прозорі начиння зеленоватого кольору, наповнені червоним плинном; на однім начинні лежить б, на другім 5 хлібів з вирізаним знаком хреста на них. В цих малюнках бачимо з'єднання подвійної символіки: риби — Тіла Христового й хліба з реалістичним представленням елементів Причастя — хліба й вина. Мартінії уважає, що ці малюнки згодом передав у літературній формі Бл. Ієронім, що підтверджував звичай у давніх християн — носити в кошику Тіло Христове, а в склянім начинні — Його Кров: „*Nihil illo ditiis, qui corpus Domini in canistro vimineo, et sanguinem portat in vitro?*”⁶ Підтвердженням подвійної символії Хри-

---

byllinis versibus colligentes, quod est: Jesus Christus Filius Dei Salvator, piscis in sua passione decoctus...

Бл. Августин дає докладніше вияснення (*In Joh. Tract.*, 123, Migne, 35, col. 1966): „*Piscis assus, Christus est passus. Ipse est et panis, qui de coelo descendit (Joann., 6, 41). Huic incorporatur ecclesia ad participandam beatitudinem sempiternam. Propterea dictum est, afferte de piscibus quos apprehendistis nunc, ut omnes, qui hanc spem gerimus per illum septenarium numerum discipulorum, per quem potest hoc loco nostra universitas intelligi figurata, tanto Sacramento nos communicare nossemus, et eidem beatitudini sociari.*”

² „Ubique mare saeculum lugimus (*Optat Milev.: De Schismate Donatistarum*, III, *Contra Parmenidem*, c. 2), потім у Амвросія (IV, in *Luc. V*), Григорія Вел. (*Hom. in Ev. II*, XXIV), Оригена (*Hom. in Math. XIII*, 10) і т. ін.

³ Опрат Мілевійський (*De Schism. Donat., Contra Parmen.*, c. 2), Бл. Августин (*Serm. IV, De S. S. apost. Petro et Paulo, Tract. CXXIII in Joan.*).

⁴ Орієнтій, Еп. Ельвірський (450): „*Piscis natus aquis, auctor baptismatis ipse est*” (*Commonit.*); Опрат Мілевійський: „*Hic est piscis, qui in baptismate per invocationem fontalibus undis inseritur, ut quae aqua fuerat, a pisce et etiam piscina vocitetur*” (*De Schismate Donatistarum*, III, 2).

⁵ Die Malereien der Katakomben Roms, Freiburg i. B., 1903, ст. 288.

⁶ Dictionnaire des antiquités chrétiennes, Paris, 1865, ст. 246.

ста (як риби й хліба) можуть бути й слова Павліна Нолакського: „Video congregatos ita distincte per accubitus ordinari, et profluis omnes saturari cibis, ut ante oculos evangeliæ benedictionis utertas, eorumque populorum imago versetur, quos quinque panibus et duobus piscibus panis ipse verus et aquae vivæ pisces Christus implevit“¹.

Для алегоричного змалювання Євхаристії сюжети дало Св. Письмо Старого й Нового Завіту. Правда, з Старого Завіту давні християнські мистці не багато взяли матеріалу для алегоричного представлення Євхаристії, хоч взагалі сюжети історичного характеру в Римських Катакомбах досить численні. Два сюжети з Старого Завіту правлять за алегорію Євхаристії: 1. Манна небесна і 2. Даниїл у лев'ячому рові.

Основою для першої алегорії служать слова Св. Євангелиста Іоана: Це хліб, що сходить з неба; не так, як батьки ваші їли манну й померли, — хто споживає хліб цей, житиме вічно (VI. 50). Манна зображає Євхаристію, власне не як насищування народу, а як Таїнство. В Римських Катакомбах знаходяться дві фрески, що змальовують манну — символ Євхаристії: одна в Катакомбах Прісцілли, а друга — в Катакомбах Каллікста. На обох фресках подано Мойсея, при чому він цілий уміщений не окремо, а поруч інших Євхаристичних символів. Цей власне факт і підтверджує Євхаристичне значення старозавітного сюжету.

Малюнок Даниїла в лев'ячому рові поданий у Катакомбах у дуже простій композиції. Звичайний малюнок — Даниїл стоїть посеред двох левів, а на деяких фресках, крім того, подано ще пророка Авакума, що з Божого наказу приносить їжу Даниїлові. Власне цей малюнок можна пояснювати, як алегоричний натяк коли не безпосередньо на Євхаристію, то на звичай за час переслідувань, коли диякони носили вірним до в'язниць хліб і Св. Причастя.

Ширше представлена Євхаристія в сюжетах Нового Завіту. Для іконографічного змалювання Євхаристії давні християнські мистці вибрали такі сюжети: 1. чудесне нагодування хлібом і рибою, 2. трапеза Ісуса Христа з учнями на Тиверіядськім озері, і 3. чудесне перетворення води в вино на весіллі в Кані Галилейській.

Основою для першого сюжету — чудесне нагодування — правлять оці місця з Нового Завіту: I: Матвія XIV. 16-21, Марка VI. 38-44, Луки IX. 13-17, Іоана VI. 9-13; II: Матвія XV. 32-38, Марка VIII. 5-9.²

¹ Ep. XIII, v. II, Ad Pamphili. Migne, XI, col. 213.

² Основуючись на цих текстах, Ориген (Hom. XII, In Genes.) уважає, що це чудо являється натяком на Євхаристію. Відомий поет Пруденцій так само чудесне нагодування вважає за символ Євхаристії, див. його вірш з Апoteози, вірш 736, Migne, LXIX, col. 980.

I. Матвія XIV. 16-21:

„16: Але Ісус сказав їм: не треба їм іти; ви дайте їм їсти.
17: Вони ж кажуть Йому: у нас тут тільки п'ять хлібів і дві риби.
18: Він же сказав: принесіть їх Мені сюди.
19: I наказавши народові злягти на траві, і, взявши п'ять хлібів і дві риби, зглянувшись на небо, поблагословив, і, переломивши (λαβών τοὺς πέντε ἄρτους καὶ τοὺς δύο ἰχθύας, ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εὐλόγησε καὶ χλάζας), дав хліби учням, а учні народові.
20: I їли всі й наситились; і набрали полішених кусків дванадцять кошів (δώδεκα κοφίνους) повних.
21: А тих, що їли, було коло п'яти тисяч (πεντακισχιλιού) люда, окрім жінок і дітей”.

Луки IX. 13-17:

„13: А Він сказав їм: видайте їм їсти. Вони ж сказали: у нас нема більше п'яти хлібів і двох риб (πέντε ἄρτους καὶ ἰχθύες δύο); хіба піти нам купити їжи для всіх цих людей?
14: Бо їх було коло п'яти тисяч люда. Він же сказав учням Своїм: розсадіть їх рядами по п'ятидесяті. 15: I зробили так, і розсадили всіх.
16: Він же, взявши п'ять хлібів і дві риби, і глянувшись на небо, поблагословив їх, переломив (λαβών δε τοὺς πέντε ἄρτους καὶ τοὺς δύο ἰχθύας ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εὐλόγησεν αὐτοὺς καὶ κατέκλασε) і дав учням, щоб роздали народу.
17: I їли, й наситилися всі; і позосталих у них кусків набрано дванадцять кошів”.

Марка VI. 38-44 :

„38: Він же спитав їх: скільки у вас хлібів? підіть, і погляньте. Вони, довідавшись, сказали: п'ять (хлібів) і дві риби (πέντε, καὶ δύο ἰχθύας). 39: Тоді наказав їм розсадити всіх відділами на зеленій траві. 40: I сіли рядами по сто й по п'ятьдесят. 41: Узявши Він п'ять хлібів і дві риби (τοὺς πέντε ἄρτους καὶ τοὺς δύο ἰχθύας), глянувшись на небо, поблагословив і переломив хліби (εὐλόγησε καὶ κατέκλασε τοὺς ἄρτους) і дав учням Своїм, щоб вони роздали їм; і дві риби (τοὺς δύο ἰχθύας) поділив на всіх. 42: I їли всі й наситилися. 43: I набрали кусків хліба й остатків від риб дванадцять повних кошів (δώδεκα κοφίνους πλήρετς).“

Іоана VI. 9-13 :

„9: Тут є в одного хлопчика п'ять хлібів ячмінних (πέντε ἄρτους κριθίνους) і дві риби; але що це для так багатьох? 10: Ісус сказав: накажіть їм злягти. Було ж на тім місці багато трави. I так злягло людей числом коло п'яти тисяч (πεντακισχιλιού). 11: Ісус, узявши хліби й подякувавши (ἔλαβε δε τοὺς ἄρτους... καὶ εὐχαριστήσας), роздав учням, а учні зляглим, також і риби, скільки хто хотів. 12: I коли наситились, то сказав учням Своїм: позбирайте позосталі куски, щоб нічого не пропало. 13: I зібрали, і наповнили дванадцять кошів (δώδεκα κοφίνους) кусками від п'яти ячмінних хлібів (πέντε ἄρτους τῶν κριθίνων), полішеними від тих, що їли”.

ІІ. Матвія XV. 32-38:

„32: Ісус же, прикладавши учнів Своїх, сказав їм: жаль мені народу, що вже три дні знаходиться при Мені, й нема їм чого істи; відпустити ж їх без їжі не хочу, щоб не ослабли в дорозі. 33: І говорять Йому учні Його: звідки нам узяти в пустині стільки хлібів, щоб нагодувати стільки народу. 34: Говорить їм Ісус: Скільки у вас хлібів? Вони ж сказали: сім і небагато рибок (*ἐπτά καὶ ἀλιγά τέλυδα*). 35: Тоді звелів народові злягти на землю. 36: І, взявши сім хлібів і риби, подякувавши, переломив (*ἐπτά ἄρτους καὶ τοὺς ἐγγύας εὐχαριστήρας ἔχλαζε*) і дав учням Своїм, а учні народу. 37: І їли всі й наситились, і набрали позосталих кусків сім кошів повних (*ἐπτά ἑπτάριδας πλήρεις*). 38: А тих, що їли, було чотири тисячі люда (*τετρακισχιλιοί ἄνθρες*), крім жінок і дітей.“

У поданих текстах можна вказати всі елементи Таїнства Євхаристії: 1. подяка, 2. переломлення й 3. роздача через Апостолів хліба народові.

В Катакомбах Каллікста є низка крипт, що носять на зву „крипти Таїнств“. Назва ця повстала власне від того, що стіни цілої низки підземель покриті малюнками, присвяченими Таїнствам Християнської Церкви, а головно Таїнству Євхаристії. Малюнки найдавніших із цих крипт учені¹ відносять до другої половини II віку. В цих криптах знаходитьться ряд фресок, а з них одна (Мал. 4) змальовує Христа в філософській мантії, що збирається виконати чудо нагодування хлібом і рибою. Праву руку Він держить над рибою, а ліву тримає вільно. Побіч Христа знаходиться фігура оранти (що молиться) з піднятими до молитви руками, що виявляє душу померлого. Щоб підкреслити, що цей малюнок чуда нагодування не має історичного характеру, а править виключно за символ Освячення, важнішого акту Євхаристичної Жертви, мистець намалював рибу й хліб, уміщеними на столі (на триніжку).² Підтвердженням цього є два малюнки, що мистець навмисне вмістив їх у близькім сусістві з вищеописаним образом; на одному (Мал. 5) малюнкові—сім півкругом зляглих людських фігур з двома рибами на блюдах і сімома кочами з хлібом на передньому плані, а друга — жертвопри-

Марка VIII. 5-9:

„5: І спітив їх: скільки в вас хлібів? Вони сказали: сім. 6: Тоді звелів народові злягти на землю, і, взявши сім хлібів (*ἐπτά ἄρτους*) і подякувавши, переломив (*εὐχαριστήρας ἔχλαζε*) і дав учням Своїм, щоб вони роздали народові. 7: Було в них і небагато рибок: поблагословивши, Він звелів роздати їх. 8: І їли всі, й наситились, і набрали позосталих кусків сім кошів. 9: А тих, що їли, було коло чотирьох ти-с'я ч (*τετρακισχιλιοί*).“

¹ I. Wilpert: op. cit. ст. 289.

² I Кор. X. 21: τράπεζα κυρίου.

ношення Аврамове. Сім фігур, що сидять півкругом, намальовані зодягненими в туніки з короткими рукавами, з піднятими правими руками, а той, що сидить посередині, — з правою рукою на подушці, а ліва — на плечі сусіда. Перед ними дві риби на двох блюдах. А хліби, як сказано вище, в семи кошах, поставлених симетрично. Таких малюнків у Ката콤бах декільки, деталі в них різноманітні, але в цілому образ аналогічний.

Починаючи з III віку численні фрески з малюнком Освячення (Consecratio) прийняли нову форму: Христос на них із жезлом в руці, — ним Він доторкується кошів і хлібів, що стоять побіч Нього на землі. При цьому хліби мають особливі зазначки, нарізи, часто хрищатої форми, що вказує на давній звичай не різання, але переломлення хліба. Цього звичаю вживали звичайно й при Св. Жертві: виконавець Таїнства звичайно брав Освячуваний хліб і ділив (роздомлював) його на стільки частин, скільки було присутніх. Число кошів на фресках майже завжди буває однакове — сім кошів. Малюються вони часом симетрично, обіруч Спасителя, а часом тільки праворуч. Монсеньор I. Вільперт зібрав коло 30 таких фрескових малюнків, у більшості з IV-го віку.

Трапеза семи учнів на Тиверіядськім озері — сюжет дуже рідкий в іконографії Евхаристії. В Римських Ката콤бах знаходимо його тільки раз, а саме — в Ката콤бах Каллікста. Походження цього образу (Мал. 6) I. Вільперт відносить до другої половини II-го віку. Трапезу цю описує Ап. Іоан Богослов у 21-м розділі своєї Євангелії. Не будемо повно подавати цього тексту, наведемо тільки уривки з нього. Ап. Іоан розповідає, що на березі озера було сім учнів (в. 2): Симон Петро, Тома Близнюк, Натанал із Кани, сини Зеведеїв і два учні без зазначення імен. На приказ Спасителя учні закинули невода, і „вже не могли витягти невода через велику кількість риби“ (в. 6). Далі Євангелист оповідає: „Коли ж вийшли на землю, бачать розложений вогонь і на ньому рибу й хліб“ (в. 9), а потому подає Ісусові слова: „прийдіть і обідайте“ (в. 12). „Ісус приходить, бере хліб і дає їм також і рибу“ (в. 13). Як бачимо, на трапезі семи учнів їжа була та сама, що й при чуді нагодування народу, — хліб і риба. Цієї аналогії давні мистці вжили й тут, в алгоритичному змалюванні Евхаристії. Трапеза семи учнів — це символічне змалювання Св. Причасття. Евхаристичне значення трапези семи учнів на березі Тиверіадського озера підтверджують цитовані нами вище анонімний автор твору V-го віку: „De promissionibus et praedictionibus Dei“, і Бл. Августин у XII-м трактаті на Євангелію Іоана, що дає пояснення 21-ого розділу в такому ж сенсі, як розуміли символізм трапези давні християнські художники, що малювали Катакомби Каллікста.

Так само мало поширеній у Катакомбах малюнок чудесного перетворення води в вино на весіллі в Кані Галилейській.¹ Основою для композиції цього сюжету був, звичайно, шостий вірш 2-го розділу Євангелія за Іоаном: „Було ж тут шість камінних водоносів, що стояли за звичаєм юдейського очищення, що вміщували по дві чи по три міри“. Думка Отців Церкви про символічне значення випадку в Кані Галилейській не була одноголосна. Одні, як, напр., Теофіл Антіохійський, що жив у II-ому віці, в своїх замітках на Євангелію (кн. IV) вважає чудо перетворення води в вино символом Таїнства Хрищення, інші ж, як Ориген,² Св. Киприян Карфагенський,³ Св. Кирил Єрусалимський,⁴ Бл. Августин,⁵ Бл. Амвросій Медіоланський,⁶ зв'язують сюжет чуда в Кані Галилейській із символом Св. Евхаристії. Крім того, в Літургії Епіфанія в Готськім Служебнику⁷ (*Missale Gothicum*) так само проведена така ж аналогія. Малюнки чуда в Кані Галилейській, що їх відкрив Монс. Вільперт у відомих Катакомбах Петра й Марцелліна, знаходяться серед Евхаристичних символів, і власне це дає можливість не мати сумніву про дійсно символічне значення чуда в Кані.

Перший образ написаний у півкруглій ниші аркосолія, де були мощі Мученика. За стилю й з техніки малювання Монс. Вільперт окреслює, що походження цього образу треба віднести до III-го віку (фарби зовсім поблякли). Мистцева композиція основана докладно на євангельськім тексті, що підтверджується числом водоносів (посудин) на малюнку.

Мистець змальовував трапезу (Мал. 7): сім сидячих фігур за півкруглим столом у формі грецької сигми,—четверо чоловіків і три жінки. Перед столом маленький столик на трьох ніжках (Евхаристичний престол), ліворуч — постать прислужника, що несе блюдо з потравами для гостей, а праворуч — Христос із жезлом у руці, що торкається посудин у Своїх ніг. Ця остання деталь — головний показник сюжету образа. Місце ж, що для нього вибрал мистець (аркосолій — престол на гробі Мученика), і символічний триніжок докладно показують на зв'язок сюжета образа з Культом Евхаристії.

Посільки перша композиція змальовувала не тільки чудо, але й весільний пир у Кані Галилейській, і тим самим давала повний малюнок Євангельського оповідання, настільки другий образ (Мал. 8) дає частинне змальовування самого чуда. По-

¹ У скульптурі (барельєфи саркофагів і посуду) сюжет цей більш поширений. Див. Мартіні: *Dictionnaire...* ст. 96.

² Ep. LXIII, 12. Migne: P. L., IV, col. 383.

³ Catech. XXII (Mistagog. IV), 11-12. Migne: P. G., XXXIII, col. 1098.

⁴ Tract. in Ioan. VIII, 1-3, IX, 2. Migne: P. L., XXXV, col. 1449, 1459.

⁵ Migne: P. L., LXXII, col. 242.

⁶ Comm. in Matth. I, X, § 25. Migne: P. G., XIII, col. 902.

⁷ De virginit., I, III, c. I. Migne: P. L., XVI, col. 219.

ходження цього образу Монс. Вільперт відносить на пізніший час, а саме — на середину IV-го віку. Як і попередній, цей образ знаходиться в аркосолії: праворуч арки аркосолія змальований Христос із жезлом, а коло ніг Його шість амфор. Треба підкреслити, що мистці на вдивовижу точно зберегли загальну гармонію символіки, що бачимо у влучнім підборі малюнків. Так, наприклад, на тій таки арці (симетрично) змальоване було чудо нагодування хлібом, що має символічне значення, загальне з чудом у Кані Галилейській. Задня стіна аркосолія теж покрита малюванням, але воно так попсоване й зруйноване, що нема жодної можливості розшифрувати його. Проте Мон. Вільперт¹ твердить, що образ, там написаний, змальовував власне весільний пир у Кані Галилейській.

Закінчуючи огляд іконографії Евхаристії в Катакомбах Риму, треба ще спинитися на одній композиції, яку не можна віднести ані до сюжетів Євангельських, ані до сюжетів старозавітних, хоч своїми іконографічними деталями композиція ця має багато спільніх елементів і символів із вищепописаними малюнками. Композиція ця, що має головно Евхаристичне значення, в науці зветься „*Fractio Panis*“ по-латинському й „*Κλάσις τοῦ ὄρτου*“ по-грецькому, що визначає „Переломлення Хліба“. Сама назва вказує вже на зміст композиції, що її склали давні мистці на початку II-го віку (перший образ, знайдений у відомій *Capella graeca* в Катакомбах Прісцілли, учені відносять на початок II-го віку, а другий, знайдений у Катакомбах Каллікста, на другу половину II-го віку). Це малюнок Евхаристичної жертви, переломлення Епископом Евхаристичного хліба. Найстарший малюнок *Fractio Panis* у *Capella graeca* був знайдений на стіні над престолом - гробницею, що вдавнину була місцем для відправи Літургії. Факт цей уже сам собою окреслює значення знайденого образу, що власне змальовує моменти переломлення Епископом освяченого хліба, — дії, що є одна з основних моментів Літургії апостольських і поапостольських часів. Тому ясно, чому в науці цьому малюнкові дано назву *Fractio Panis*, що входила в опис майже всіх найдавніших Літургій.

Треба проте підкреслити, що малюнок *Fractio Panis* у *Capella graeca* не є виключно реалістичний: мистець використав і елементи євангельської символіки, а саме — поруч із Евхаристичною чашею вмістив і дві блюді з двома рибами й п'ятьма хлібами та коші з хлібом, цебто елементи символічного нагодування людей чи примноження хліба. Вірні з предстоятелем, що переломлює хліб, змальовані зляглими півкругом. Число осіб символічне, — сім учасників перелом-

¹ Ор. сіт. ст. 303.

лення: предстоятель, шість вірних: п'ять чоловіків і одна жінка з покритою головою¹. Предстоятель сидить побіч чаши, решта — півлежать за півкруглим столом (Мал. 9).

Як бачимо, малювання Римських Катакомб використали майже всі Євангельські сюжети для змалювання центрального й найбільшого з християнських культів, Культа Евхаристії. Ми поверхово торкалися цих сюжетів, указували їхні характерні іконографічні риси й елементи; малювання Ката콤б дали нам наглядне уявлення про давньо-християнську символіку, твори Отців і Письменників Церкви допомогли нам розшифрувати цю символіку. Малюнок „Переломлення Хліба“ дає — коли не в цілості, то хоч частинно — реальне уявлення про Літургію перших християн. Однак, Римські Катакомби й досі не дали нам ані одного історичного малюнка Тайної Вечері, — законоположного акта, що потім став за основу для Культа Евхаристії.

Розглянені вище малюнки мають ідейний та символічний зв'язок із Тайною Вечерею, але ні один із них не може бути признаний її історичним і реалістичним змалюванням². Намагання християнських мистців історично змалювати Тайну Вечерю почало виявлятись на кінець V-го і початок VI-го віку, як свідчать нам пам'ятники християнського малювання того часу. При цьому, основні елементи цієї композиції, без сумніву, взяті були з досвіду попередніх майстрів, що використали головним чином Євангельські мотиви трапези семи учнів, чуда нагодування хлібом, весілля в Кані Галилейській, а також *Fractio Panis* та Агап (Мал. 10).

¹ На образах, що змальовують райські трапези й похоронні тризни, давні мистці змальовували жінок завжди з непокритою головою.

² Див. Н. Покровський: Івангеліе въ памятникахъ Иконографіи, преимущественно Византійскихъ и Русскихъ, СПБ., 1892, ст. 267.

III.

Евхаристія в давньохристиянській скульптурі, архітектурі й епіграфіці.

У цім нарисі я коротенько подам інші форми давнього християнського мистецтва, що в монументальних пам'ятках зберегли Культ Евхаристії. Як у малюваннях Катакомб, так і в скульптурі (можна сказати, виключно в саркофагах) та давньохристиянській архітектурі (перше доми молитовних зборів, а згодом базиліки), християнський символізм, а потім і реалізм у передаванні Таїнства Евхаристії, а також його звеличання й поставлення на першому місці серед проявів літургічного життя Церкви, мали свою основу в Св. Письмі та в доктрині науці Отців Церкви, що складалися за перші віки християнства.

Я не буду тут знову подавати уривків, що доводять ту чи ту форму символіки, виявлену на монументальних пам'ятках, а обмежуся короткими вказівками основних типів цієї символіки, хоч би вона й повторювала в скульптурі, головним чином, в архітектурі те, що вже було в малюваннях Катакомб.

1.

Християнська скульптура в своїм розвитку пішла трохи іншою дорогою, ніж мальарство, що менше залежало від поганських впливів, але все ж таки зовсім не рвало з ним. В християнськім мистецтві за перших віків найширше застосування мав тільки один вид різьбарства, а саме—саркофаги. Як і мальарство, різьбарство знайшло собі найширше поле діяльності й розвитку в області сепулькральний, бо християни застосували мистецтво на службу в першу чергу мертвим, що займали в житті Церкви перше місце. Культ померлих був тісно ізв'язаний з Культом Евхаристії, що була основою есхатологічних надій перших християн.

Треба підкреслити, що розвиток християнського різьбарства відбувався в умовинах трудніших і складніших, ніж мальарство: в скульптурі було більше небезпеки впасти в страшний гріх ідолопоклонства, бо останнє знаходило свій вияв, головним чином, у монументальній пластиці. Крім того, м'ятеріальні спроможності більшості перших християн були такі слабі, що тільки деято з них міг позволити собі користатися навіть простою поганською гробницею, що виготовлялися на поганських фабриках і не мали безпосередніх слідів поганської конфесіональної символіки. А розкішних, прикрашених барельєфами християнського змісту, саркофагів за перші три віки нашої ери сливе не було, і допіру в

IV-м віці, по перемозі християнства, починається розвиток чисто християнських форм у пластичнім мистецтві, а саме,— коли багаті аристократичні християнські родини почали замовляти християнським різьбарям мистецькі саркофаги.

Найдавніші саркофаги на своїх стінах не мають жодних особливих християнських символічних ознак,—це ті самі поганські саркофаги. Але згодом християнська символіка з'являється й на барельєфах саркофагів.

Поскільки малювання Ката콤б багаті на найрізніші сюжети й композиції, викликані легкістю виконання, постільки пластика, барельєфи відносно бідні на сюжети, бо техніка виконання барельєфа не завжди давала повну волю фантазії різьбаря-мистця, зв'язуючи його простором, якістю матеріалу й т. ін. Різьбар мусив рахуватися тут із тим, що на невеликій поверхні мармурової чи камінної плити (стіни саркофагу) він повинен був помістити низку символічних зображенень, необхідних для віддання ізв'язаних із даним випадком релігійних ідей, а часом історичних і побутових, коли того вимагав замовитель. Тут треба було мати особливе вміння скомпонувати низку сюжетів (часом дуже різномірних) так, щоб вони всі разом давали одне ціле, з однією загальною ідеологічною основою. Доводилось обмежувати число деталів у тім чи тім сюжеті євангельського змісту, поганяючи тільки ті характерні символи, що зразу дають відповідь і безпосередньо вказують на тему композиції або на основну її ідею.

Із характерних символів, прийнятих у пластиці для відання Євхаристії, треба насамперед указати на симбол риби й хліба, відомий нам уже з малювань у Ката콤бах.

Окрім зображення риби й хліба на барельєфах саркофагів стрічається досить рідко. Часом їх бачимо на віці саркофагу поганського типу,—тут головною прикрасою були пругуваті заглиблення, що зигзагом покривали майже всю поверхню саркофагу. Риби звичайно містилися на краях таблиці, що призначалася для вирізання на ній імені спочилого. Так, напр., на саркофагу з Таррагони обабіч загальної таблиці вміщено симетрично 4 риби й 2 навхрест надрізаних хліби, а на знайденім 1905-го року Ламбратьєвським саркофагу вміщений дуже гарний барельєф риби з зірчатою надрізанім хлібом¹ (Див. мал. 1 і 2).

Новозавітні сюжети також стрічаються в монументальній пластиці. Найчастіші: чудо нагодування хлібами й чудо перетворення води в вино на весіллі в Кані Галілейській. Як перший, так і другий сюжети передані однаково; видно, що, ріжучи барельєфи, мистці користалися одним усталеним

¹ Див. Giuseppe Wilpert: I sarcofagi cristiani antichi, т. II, Roma, 1932, testo, ст. 309, мал. 194; tav. CCXXXVII, 1.

зразком. Звичайно на передній стіні саркофагу, покритій безпереривною низкою тісних фігур (на сюжети з Старого й Нового Завіту), містилися і ці два чуда, часто на тім самім саркофагу. В кожному сюжеті центральне місце займала фігура Христа, що поклав руки на хліби, які держать обабіч Його апостоли. У ніг Спасителя праворуч і ліворуч стоять коші з хлібом (найчастіше по три коші з кожного боку). А хліби також надрізані навхрест (Див. мал. 3).

В чуді перетворення води в вино положення Христа таке саме: Він оточений апостолами, у ніг Його обабіч амфори, в правій руці тримає Він жезла й торкається ним амфор.

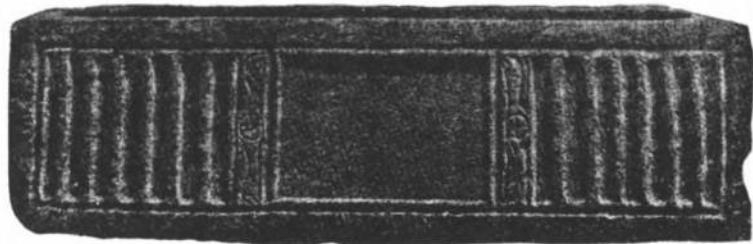
Таке найпоширеніше символічне зображення Євхаристії.

Крім вищезазначених сюжетів, на численних барельєфах стрічаються композиції, що про їхне значення нема усталеної думки. Це зображення Вечері. Ця композиція така: за столом форми грецької сигми чотири чи п'ять осіб, що споживають навхрест зазначені хліби, біля стола ліворуч особа, що подає хліби. Перед столом, у півкрузі сигми, триніжок, на нім риба, а обабіч підніжка стола лежить по хлібу, також навхрест наміченому (Див. мал. 4). На другому подібному барельєфі одна особа, серед інших, із чашею в руці. На барельєфі той таки стіл сигмою, ті ж нарізи хрищаті на хлібі, а крім того—кошик із хлібом (Див. мал. 5 і 6). Монс. Вільперт¹ пояснює першу композицію, як символічне зображення вічного щастя. На мою думку, як у першому, так і в другому випадку мистець віддав Євхаристичну Вечерю, бо ж було б зайве підкresлювати елементи євхаристичної символіки (триніжок, надрізані навхрест хліби й риба)².

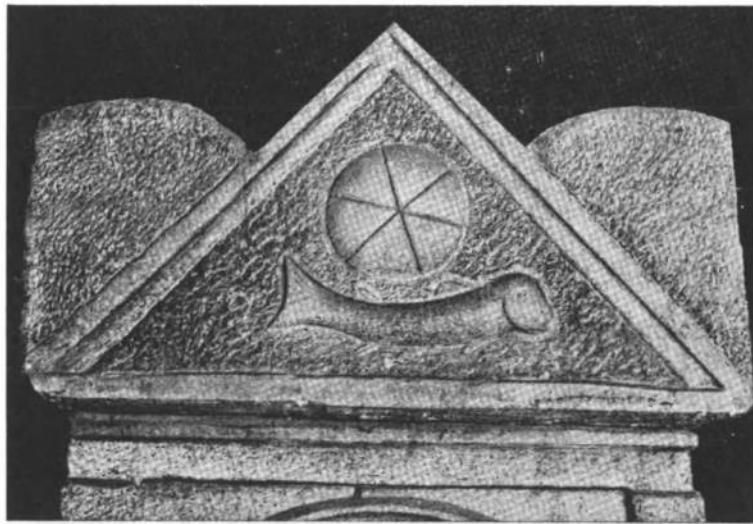
У всякому разі, безсумнівно можна сказати тільки одне: в давньо-християнськім пластичнім мистецтві зовнішні форми представлення багатьох сюжетів як історичного, так і алегоричного й символічного значення, напр. чуд нагодування хлібами й рибою та перетворення води в вино, трапези 7 учнів на Тиверіядськім озері, агап, небесних пирів

¹ Там само, т. I, Рим, 1929, ст. 103.

² De Rossi (*Bullett. di Arch. Crist.*, 1865, ч. 8, ст. 57 і далі), я за ним і Більчевський (*Archeologia Chrześcijańska wobec Historii Kościoła i Dogmatu*, Краків, 1890, ст. 170), досліджуючи подібні сцени в малюваннях Катакомб Петра й Марцелліна в Римі, твердять, що тут сцени цього роду треба вважати не символічним зображенням Євхаристії, а т. зв. „Райських (небесних) Вечер” або „Вечері Блаженства“. Свою думку вони спирають на тому, що на півкруглому столі нема ніякої їжи, бо—за звичаєм римським—блюда з поживою ставились, перед тим, як подати їх гостям, на малому круглому столику, званому *cibilla* чи *mensa eskaria*, який як на фресці, так і на барельєфі, стоїть у півкрузі стола. Коли це „Райска (небесна) Вечеря”, то чому хліби мають хрищаті нарізи, що ними значилися власне євхаристичні хліби?

1. Саркофаг із Таррагони, на нім фігури чотирьох риб і двох хлібів із хрестами. Див. ст. 45.

2. Віко саркофагу Ламбрати в Мілані, зображенням риби й хліба на нім. Див. ст. 45.

5. Фрагмент віка саркофагу з музею делле Терме,
з трапезою. Див. ст. 46.

6. Фрагмент віка саркофагу з Латеранського музею,
з трапезою. Див.-ст. 46.

3. Фрагмент віка саркофагу з Лагеранського музею,
з зображенням трапези. Див. ст. 46.

4. Віко саркофагу з Латеранського музею, з зображенням
трапези. Див. ст. 46.

7. Латеранський саркофаг із зображенням чуда нагодування й перетворення води в вино, а також фігурикою Пані із лев'ячим рові з пророком Яакумом, що приносить хліб. Л... 52.

8. Латеранський саркофаг з зображенням чуда нагодування й перетворення води в вино. Див. ст. 52.

і Тайної Вечері (пізніше VI—VII в. в.) майже однакові; це стосується особливо до змалювання трапези, — півкруглого чи в формі сигми стола.

Часто на барельєфі саркофагів подавалися й старозавітні символи Євхаристії (про них ми згадували в попередньому нарисі), а саме,—пророк Даниїл у рові левовім із пророком Авакумом, що приносить йому хліби. Так, напр., на християнському саркофагу IV-го віку, знайденому в конфесії базиліки Св. Павла за стінами Риму, вирізьблені три символічні сцені, що віддають Євхаристію: в горішньому куті барельєфа вміщені поруч: чудо перетворення води в вино й чудо примноження хлібів, а долі в центрі—Даниїл поміж двома левами з пророком Авакумом, що підносить йому кошика з навхрест поміченими хлібами (Див. мал. 7 і 8). Як бачимо, християнський мистець не забув підкреслити тут символічний зв'язок зображенень, присвячених Євхаристії.

2.

Християнська святыня, храм, куди збиралися й збиралася християни для виконання заповіту Христового: „Чиніть це на спомин про Мене“, це центральне місце Культу Євхаристії. Призначений головно для виконання Євхаристії (все інше, що оточувало й супроводило Євхаристію та складало пізніше чин Літургії, мало й має другорядне значення), храм тим самим відбив на собі майже всі прояви Культу Євхаристії: мета, якій він повинен був служити, призначення його—явно вплинули на встановлення його форми, його основних частин, що з них кожна призначена для виконання тієї чи тієї функції в Культі Євхаристії¹. Розглянемо ж коротко історію розвитку базиліки²,—храма IV-го й дальших віків, як місця Євхаристичного Культу, що набув свою основну форму й зберіг її до нашого часу³.

¹ Див. F. Hendrichs S. I.: La voce delle Chiese Antichissime di Roma, Рим, 1933, ст. 67-87.

² Базиліка — слово грецьке, яке повстало з виразу βασιλική, стояћ, що визначав публічний судовий будинок, якого форма однаково з формою християнської базиліки.

³ Було кілька теорій про повстання базиліки. Я не буду вдаватися тут до подробиць, передавати погляди авторів теорій і т. ін. Зазначу тільки три найважливіші: 1. Теорія, що випроваджує повстання базиліки з приватного римського дому, 2. з цивільної грецької римської базиліки (судилища) і 3. з поганського храму—tempium. Із цих трьох теорій перша має найбільше підстав уважатися за правдиву, бо римські domi в своїх основних частинах дуже однакові з християнською базилікою, а плани їхні майже ідентичні, тоді як базиліка цивільна свою формою не так уже близька до базиліки християнської, а поганський храм, як місце статуї й одноособового служення в нім тільки жерців, своїм малим розміром не міг служити для християнського Богослуження, що потребує обопільної участі і священнослужителів, і вірних. Але це не виключає випадків перебудови й базилік цивільних, і поганських храмів на християнські святині. Див. В. Попов.

З Святого Письма знаємо, що перші християни збиралися в приватних домах, те саме підтверджує й давня християнська традиція. А пізніші твори, напр. друга книга „Апостольських Постанов“ та перша книга „Завіту Господа нашого“ й т. ін., подають уже досить докладні описи християнської святині, місця Культу Евхаристії. Судячи з описів літературних пам'ятників і з остатків давніх базилік, усі християнські храми мають у своїй основі однакові риси, що свідчать про єдність культу та єдність мети їх призначення.

Подібно до того, як римські domi (де відбувались евхаристичні збори християн) ділились на 4 частині: дві зовнішні—атріюм (перший двір) і таблінум (сіни) і дві внутрішні—перестиліюм (другий двір) і ікос (приватні покої), так і базиліка ділилась на 4 частині, з них дві було зовнішніх—агріюм і нартекс, що призначалися для оглашених і не мали доступу до внутрішніх частин, і дві внутрішніх—нефій апсиди, призначені для вірних та кліру.

Уже сам факт віddлення оглашених (тих, що готувались до хрещення), недостойних бачити Святе Святих — Евхаристію, від вірних показує значення Таїнства Таїнств, а призначення крашої, вищої частини храму для виконання Евхаристії вирізнює його з ряду інших Таїнств. Евхаристичний Престол у храмі—на підвищенні, його бачать усі вірні, бо він центр і основа релігійного життя, бо він вираз найвищої Божої мислі. Жертва Нового Завіту, що кладеться на Престолі, рівновартна Жертві на Хресті, бо—як навчає Церква—вона несе до Найвищого однакову подяку й молитву, бо Тіло Христове, що кладеться, як жертва, на Престол, це те саме Тіло Христове, що було принесене в жертву на Хресті. На Престолі знаходиться правдивий Агнець Пасхальний, що приноситься в жертву за Новим Завітом. Агнець Пасхальний, що „приймає гріхи світа“. Через це зрозуміло, чого в апсиді давніх базилік часто буває зображення Божественного Агнця на семи печатах, або Агнця, що з нього випливають чотири річки життя, і що Йому вклоняються старці Іоанового Апокаліпсиса, приносять Йому вінки й падають перед ним ниць¹.

Христос, захований у Дарах Евхаристії, це подяка Церкви, а Жертва Його—це Евхаристія вірних. Через це християни в Евхаристичній Жертві на Престолі храму доконували найвищого акту подяки, яким можна було дякувати Визволителеві й Спасителеві всього світу. В цьому саме істотне значення Престолу,—центрального місця Божого храму. Пре-

кров скій: Возникновение христіанской базилики. СПБ., 1880
О. Маруччи: Éléments d'Archéologie Chrétienne, I, Рим, 1906.
Molè: Historja sztuki starochrześcijańskiej i wczesnobizantyńskiej, Львів, 1931.

¹ Апокал. IV, 10.

стол Божий, *грάπεσα κυρίου*,—це перший і головний свідок Культу Євхаристії, і таким центральним місцем являється він не тільки для базиліки, але й для всякої християнського храму й до наших днів.

Друга, і теж дуже важлива частина базиліки—це єпископська катедра, що була в базилиці поблизу Престола на тому місці, що в нас тепер зветься „горнє місце“. Зв'язок катедри й Престола, що зазначений поміщенням їх у центральному місці храма на підвищенні (звалося вдавнину *ζῆτης*), пояснюється тим, що з саном Єпископа ізв'язані були особливі уповноваження, бо Єпископ удавнину був головною особою, що доконувала Таїнство Євхаристії. Підтверджують це давні монументальні пам'ятники зо слідами катедр біля Престолів, а також безпосередню вказівку на це дають відомі „Апостольські Постанови“, що твердять: „В середині нехай буде поставлений престол Єпископа, а обабіч його нехай сидить пресвітерство“, бо Єпископи „зробили вас учасниками Святої й Священої Євхаристії, і зробили вас спільноками й сонаслідниками обіту Божого“¹.

Той факт, що устрій християнської базиліки з Престолом, центральним місцем храму, творить повну гармонію з християнським розумінням Таїнства Престола, як новозавітньої Жертви, підтверджується гармонійним зв'язком інших елементів будови храму, що підкреслюють основну його функцію,—служити Таїнству Євхаристії, Культу Євхаристії. До цих елементів треба віднести т. зв. „циборій“ чи „ківорій“,—балдахин над Престолом, що вирізняє його, як „місце святе“, що береже його, як святиню. Це видимий знак глибокої пошани перед чудом любові, що його доконує Христос на Престолі.

З розвитком Культу Євхаристії (в I і II віці дуже просто) і перетворенням його на окремий чин Літургії, зо співом, читанням Св. Письма та проповідю, християнський храм збагачувався все новими й новими предметами Євхаристичного Культу, його устрій ставав усе складніший. Але все ж таки незмінно в центрі храму, як місці Культу, стояв Престол, а круг нього групувались інші частини будови, як, напр., т. зв. катедри для читання Св. Письма, амвони для проповіді, хори для співців (т. зв. *schola cantorum* знаходилась перед храму перед Престолом,—вона відповідає теперішньому клиросу), балюстра, що відділює апсиду від нефів і т. ін.

Треба підкреслити ще один факт,—це Євхаристія на гробах мучеників. У Катакомбах Євхаристія виконувалась на костях тих, хто приніс також жертву—власне життя Тому, Хто був Всесвітньою Жертвою визволення за гріхи всього людства. Звичай виконувати Євхаристію на костях мучеників так закоренився вдавнину, що з припиненням переслідувань

¹ „Апост. Пост.“ II, 57 і 33.

і перенесенням літургічного життя Церкви в храми на поверхні землі, почалось (найперше в Римі) перенесення костей мучеників до базилік, де їх клали в Престол або під Престол. Цим пояснюється присутність і тепер Св. Мощей під Престолом і в антимінсі, необхідних для доконання Таїнства Євхаристії.

Культ Євхаристії виявлявся не тільки в устрої храма і в архітектонічних частинах його, їх положенні й т. ін. Він виявлявся і в базилікальних малюваннях, що покривали стіни храму головно поблизу Престола, цебто в апсиді, на тріумфальній арці (частина стіни безпосередньо біля апсиди), на колонах і т. ін.

Вище вже зазначено, що темою малювання чи мозаїкі в апсиді найчастіш було зображення Агнця, як символа Євхаристичної Жертви. Крім цього символу, християнські мистці використали цілий комплекс символічних і алгоритичних зображень, прийнятих у малюваннях Ката콤б, бо до того змушував їх факт перенесення центра ваги літургічного життя давньої Церкви на поверхню землі, в базиліки.

З символічних і алгоритичних зображень Євхаристії в малюваннях і мозаїках давніх базилік найчастіше стрічаються: примноження хлібів і чудо перетворення води в вино в Кані Галілейській; ті самі основні елементи, як хліби, риби й амфори, що характеризували подібні сюжети в малюваннях Ката콤б, приймають мистці й при малюванні базилік. Особливий цікавий барельєф на Престолі з Салерно, де зображення чуда в Кані й примноження хлібів виконано з реалістичною тенденцією¹ (Див. мал. 9 і 10).

З бігом часу появляється проте намагання дати історичне зображення Тайної Вечері, що до виходу Християнства з підземелля ніде в малюваннях не стрічалось. Так, напр., на тім таки Салернськім барельєфі Престолу, крім чуда примноження хліба й риби й перетворення води в вино можна вже знайти образ Тайної Вечері (Див. мал. 8). Христос там із німбом, сидить із 12-ма Апостолами за півкруглим столом і благословляє хліби (хлібів 12, по одному перед кожним Апостолом) й рибу. Зображення це дуже оригінальне, бо виявляє поєднання символізму (риба) з реалістичним представленням події. Подібне зображення дане й на фресці базиліки Св. Марії ін Паллада². (Див. мал. 11). І на мозаїці в базиліці Аполлінарія Нового є деякі зміни, а саме,—число Апостолів зменшено до 11 (Див. мал. 12). Як і на інших зображеннях Тайної Вечері, фігура Христа велична й виріз-

¹ Див. I. Wilpert: Die römischen Mozaiken und Malereien der kirchlichen Bauten v. IV—XIII Jahrhundert, т. II, Freiburg i. B., 1917, ст. 763, 796

² Покровський: Евангеліе въ памятникахъ иконографии, СПБ, 1892, ст. 270.

9. Барельєф на престолі в Салерно з зображенням чуда в Кані. Див. ст. 55.

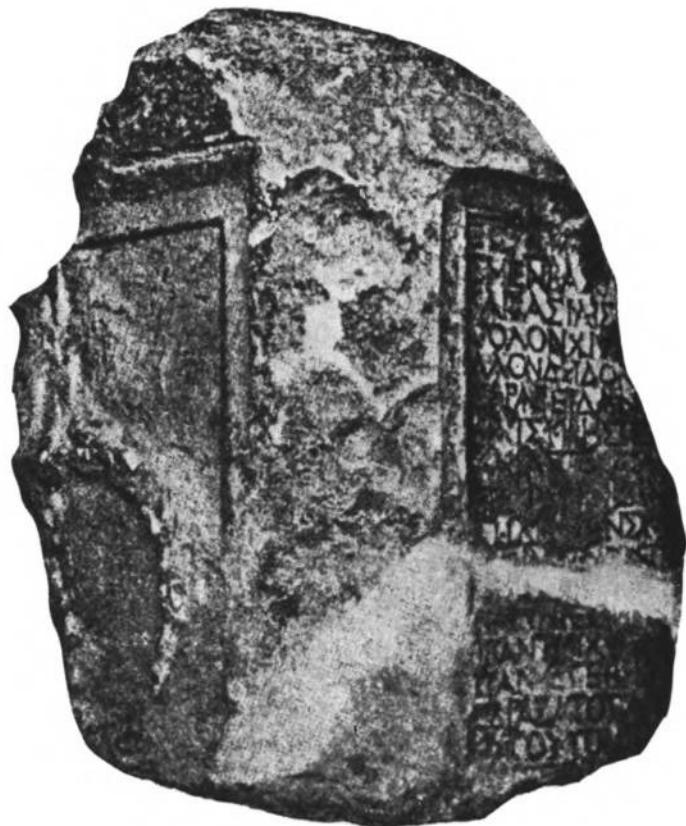
10. Барельєф на престолі в Салерно з зображенням чуда нагодування й Тайної Вечері. Див. ст. 55.

11. Тайна Вечеря в Церкві Св. Марії ін Паппара. Див. ст. 55.

12. Тайна Вечеря, мозаїка в ц. Аполлінарія Нового. Див. ст. 55-6.

13. Частина надгробка Св. Аверкія в Латеранському музеї.
Див. ст. 61.

нена хрищатим німбом, прикрашеним дорогоцінним камінням.

Ці власне перші зображення Тайної Вечері, що відносяться до V-VI віків, засновані на схемі композиції агап із алгоритичними сюжетами чуд примноження хлібів і перетворення води в вино, змусили пізніших середньовічних мистецтв як на Заході, так і на Сході реалістично представляти Тайну Вечерю, як Евхаристичний образ.

3.

В цьому своєму нарисі не опускаємо й епіграфіки, науки про монументальні написи (главно—на надгробних плитах), бо вона частинно виявляє нам образ давнього християнського життя, такого життя, яким було воно насправді, життя християнських мас, переважно простого народу. Надгробні написи складали головно близькі померлого, а висікали ремісники, люди прості, малограмотні, що робили груbi помилки в правопису грецькім чи латинськім, і що вміли писати тільки однією з цих мов.

Надгробні написи мали не тільки ім'яння спочилих та дату їхньої смерті: майже завжди прибавлялись сентенції, що були присвячені пам'яті померлого й висловлювали глибоку віру живих ув основні догмати християнства. Цей догматичний елемент, а, крім того, й побутовий, складає головну вагу значення й цінність надгробних написів, а наука епіграфіка, що аналізує й відчитує їх, це необхідна підмога кожному, хто хоче мати правдиве представлення про життя й про віру перших християн.

Як і в мальстріві, і в епіграфіці все, що стосувалось до основних догм Церкви, підлягало т. зв. *disciplina arcani*, цебто збереженню в таємниці. Тому не дивно, що в епіграфічних християнських написах нема прямих вказівок на Культ Евхаристії.

Як у мальстріві й у пластичі, на надгробних каменях можна нерідко побачити зображення риби й напис IXΘΥΣ або IXΘΥΣ ΙΩΝΤΩΝ (репродукція такого надгробного каменя вміщена в попередньому нарисі, на ст. 162). Але, на щастя, наука має два окремі пам'ятники, що їх прийнято вважати виключно за епіграфічні пам'ятники евхаристичного значення, що виявляють Культ Евхаристії кінця II віку в усій повноті. Опису цих пам'яток ми й присвячуєм оці рядки. В науці вони відомі під назвою епітафії Св. Аверкія й епітафії Пекторія.

Змісг епітафії Св. Аверкія став відомий тільки в XVII віці, коли опубліковане життя цього Святого, що приписується Симеону Метафрастові¹. Із життя відомо, що Св. Аверкій був Єпископом Іерапольським за часів Марка Антоніна й Луція Вері прославився своїми чудами. З на-

¹ Життя в грецькім оригіналі видане в Міня, сер. грецька, CXV, 1211-1248.

казу імператора він їздив до Риму, щоб уздоровити дочку його; по цім уздоровленні він перебував деякий час у Римі, а згодом, побувавши в Церквах Месопотамії, вернувся до рідного міста, де, по видінні в сні й по предсказанні скорої смерти, зробив собі гробницю з надгробком у формі жертвеннника, де й помістив епітафію. Текст цієї епітафії подається повно в Житті, чому він давно відомий й про неї не мало писано¹, але самої епітафії не було й перевірити правдивість тексту не було змоги.

І тільки в XIX віці випадок дав науці можливість пізнати оригінал епітафії й остаточно вирішити всі сумніви. В кінці 1881-го року англійський подорожник W. Ramsay знайшов у Фригії, біля м. Іерополя², надгробка з таким написом, датованим 300-м роком Фригійської ери, чи 216-м роком по Р. Х.:

εχ]ΛΕΚΤΗС ПО
λε]ΩСОПОЛΕΙ[γς
τ]ΟУΤΕПОИ[ησα
ζῶν ἵ]ΝΕХΩФАНЕΙ[ρως?
СΩМАТОСЕНΘА
ΘΕСИНОYNOMA
Α]ΛΕΞАНДРОСANT[ω
НИОУМАӨНTHС
ПОІМЕНОС АГНОУ
ОУМЕН ТОІ ТУМВ[ω
ТИС ЕМΩ СТЕРОН Т[ι
НАӨНСЕІЕІДОУНРΩ
МАІОНТА[μ]ЕІӨНӨНС
ΔІС[γ]ЕІЛІА [γ]РУСА
КАІ[γ]РНСТН ПАТРІД[ι
ІЕРОПОЛЕІ [γ]ЕІЛІ[α
γ]РУСАЕГРАФНЕТЕІ
Т СМНИ. G. ZONTOC
ЕІРННН ПАРАГОУСІНКА[:
МН[γσ]КОМЕНОІСПЕРІН[μ]ΩН

„Горожанин вибраного міста, я за життя зробив це для того, щоб свого часу мати тут покоїще своєму тілу. Моє ім'я Олександер, син Антонія, учень пастиря чистого.

Нехай ніхто не кладе в мою могилу кого іншого; а коли хто це зробить, той внесе до Римського скарбу дві тисячі золотих, і милій отчизні Іерополеві тисячу золотих.

Написано в 300-м році, 6-м місяці, ще за моого життя. Спокій тому, хто проходить, і всім, що мене згадують“.

¹ Tillemont: Mémoires pour servir à l'histoire eccl., Bruxelles, 1732, II, p. 298; Garucci: Mélanges d'epigraphie ancienne, Paris, 1856, p. 1-31; Pitra: IXΘΥC sive de pisce allegorico et symbolico, Spicilegium Solesmense, III, p. 499 sq.

² Симеон Метафраст помилково вказав місто Іераполь, що викликало сумнів у вчених щодо правдивості особи Св. Аверкія, бо в єпископських списках цього міста ймення Аверкія нема.

14. Уривок тексту з епітафії Св. Авверкія. Див. ст. 61.

15. Епітафія Пекторія з Отень. Див. ст. 63.

Вчені археологи Де Россі¹ та Дюшен², ознайомившись із цією епітафією, зараз же вказали на однаковість першої половини цього напису з початком епітафії в Житті Св. Аверкія в Симеона Метафраста, а другої половини (крім дати)—з її кінцем. Різниця була в імені (Олександер), що явно порушувало метрику віршу. Але відкриття не спинилось на цьому. За два роки, р. 1883-го В. Рамзай знову знайшов за дві мілі від того ж Іерополя Фригійського, біля гарячих джерел (що згадуються в Житті), уламок надгробка з епітафією Св. Аверкія, і тим остаточно порішив суперечки про її оригінальність³, а також і про правдивість життя самого Аверкія, бо ці дані однакові зо свідченням Євсевія Кесарійського, що згадував про християнського пастира, який жив на кінці II віку в місцевостях Синадської Фригії, де знаходився Іерополь, на ім'я Аверкій Маркелл⁴.

Подаємо повно текст епітафії Св. Аверкія (текст, що зберігся на камені, подаємо унціялом. Див. мал. 13 і 14):

Ἐκλεκτῆς πολεως ὁ πολει-
της τοῦτ' εποίησα
ζῶν ἵν ἔχω καιρῷ
σώματος ἐνθα θέσιν
οῦνομ' Ἀβέρκιος ὃν ὁ
μαθητής ποιμένος ἀγνοῦ
ὅς βόσκει προβάτων ἀγέλας
ὅρεσιν πεδίοις τε
οφθαλμούς ὃς ἔχει μεγάλους
πάντη καθορῶντας
οὗτος γάρ μ' ἐδίδαξε
(τὰ ζωῆς) γράμματα πιστὰ

„Горожанин 'вибраного міста, я за життя зробив це для того, щоб свого часу мати тут покоїще своєму тілу. Мое ім'я Аверкій, я учень пастиря чистого, що пасе отари овець на горах та долах, що має великі очі, які бачать усюди; він навчив мене правдивого Писання (життя); він посылав мене до Риму, щоб поглянути на царське місто й побачити царицю, зодягнену в золоту оде-

¹ De Rossi, Bullett. crist., IV, I, 1882, p. 77.

² Duchesne, Bullett. critique, 1882, 15 лоут; p. 135, 136.

³ Уламок став власністю Турецького Уряду. Згодом султан подавував його папі Льву XIII, з приводу ювілею його священнослуження. Напис цей виданий у факсиміле в таких виданнях: Römische Quartalschrift für christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte, 1894, 329; De Rossi: Inscriptiones christiana, t. II, I, p. XVII; Marucchi: Nuovo bullettino di archeologia cristiana, I, 1895, p. 22.

⁴ H. E., V, 16; Nic. Call., IV, 23.

ΕΙΣ ΡΩΜΗν ὃς ἔπειμψεν
ΕΜΕΝΒΑΣΙΛεῖαν ἀνθρῆται
ΚΑΙΒΑΣΙΛΙΣταν ἰδεῖν γρυσόσ-
ΤΟΛΟΝ ΧΡυσοπέδιλον
ΛΑΟΝΔΕΙΔΟΝ ἐκεῖ λαμπράν
ΣΦΡΑΓΕΙΔΑΝΕ γυνα
ΚΛΙΣΥΡΙΗΣΠΕδον εἰδα
ΚΑΙΑΣΤΕΑ ΠΑυτα Νίσιζιν
ΕΥΦΡΑΤΗΝΔΙΑράς πάν-
ΤΗΔΕΣΧΟΝΣΥΝΟ μιλους
ΠΑΥΛΟΝεΧΟΝΕΠΟ
ΠΙΣΤΙΣ πάντη, δέ προῆγε
ΚΑΙΠΑΡΗΘΗΚΕ τροφὴν
ΠΑΝΤΗΙΧΘΥΝΑ πὸ πηγῆς
ΠΑΝΜΕΓΕΘΗΚΑΘαρὸν οὐ
ΕΔΡΑΞΑΤΟ ΠΑΡΘενος ἀγνή
ΚΑΙΤΟΥΤΟΝΕΠΕδωκε φ-
ΛΟΙΣΕΣΘίειν διὰ παντὸς
οἰνον γρηστὸν ἔχουσα
κέρασμα διδοῦσσα μετ' ἄρτου.
Ταῦτα παρεστῶς εἶπον
Ἄβερχιος ὥδε γραぢῆναι
ἔβδοιμηκεστὸν ἔτος καὶ
δεύτερον ἦγον ἀληθῶς
ταῦθ' ὁ νοῶν εὔξαιτο ὑπὲρ
Ἄβερχίου πᾶς ἐ συνωδὸς
οὺ μέντοι τύμβῳ πις ἐμῷ
Ἴτερὸν τινὰ θήσει
εὶ δ' οὖν 'Ρωμαίων ταμείῳ
θήσει διστολιᾳ γρυσᾶ
καὶ γρηστῇ πατρίδὶ 'Ιερο-
πόλει γιλιᾳ γρυσᾶ.

В цій епітафії передовсім треба звернути увагу на те, що Св. Аверкієм „віра скрізь керувала і скрізь давала на споживу всевелику й чисту IXΘΥ“, це бто Тіло Христове,

жу та в золоте обув'я. Там бачив я народ, що має світлу печатку; бачив рівнину Сирії й усі міста, Низивію, перейшовши Євфрат; і скрізь були в мене сопутники; маючи... Павла, віра скрізь керувала і скрізь давала на споживу всевелику й чисту IXΘΥ, від джерела, яку захопила непорочна діва й давала її в споживу постійно друзям; у неї є прекрасне вино, і вона дає змішання (води й вина) разом із хлібом. Це я, Аверкій, сказав написати в моїй приявності, я поправді пережив сімдесят другий рік.

Думаючи про це, нехай кожний однодумець молиться за Аверкія.

Нехай ніхто не кладе в мою могилу кого іншого; а коли хто це зробить, той внесе до Римського скарбу дві тисячі золотих і милій отчизні Іерополеві тисячу золотих“.

а далі пояснюється, яке саме Тіло, а власне—Тіло Христове й Кров Його під видом хліба й змішання вина з водою (λέραζμα), що, як я вже нераз казав, складало конечну приналежність кожної Евхаристичної Трапези, й тепер складає.

Звичайно, з опублікуванням відкриття суперечки в ученим світі не затихли, але спалахнули ще більше,—знайшлися вчені, що запекло відкидали християнське походження епітафії, як, напр., Д-р Гергард Фікер (G. Ficker)¹, що оголосив Св. Аверкія мистом (жерцем) Аттиса й Цибели, або знаменитий Адольф Гарнак (Harnack)², що бачив у Св. Аверкії прихильника погансько-гностичного товариства, А. Дитеріхс³ і ін. Не буду подавати цілої полеміки, що спалахнула була круг цього питання. Скажу тільки, що докладне спростовання на гіперкритику Фікера й Гарнака подали: Де Россі⁴, Дюшен⁵, Вільперт⁶, Кауфман⁷ і ін., що повстали проти „абсурдних і парадоксальних тез“ вищезгаданих критиків⁸.

Другий епіграфічний пам'ятник, що згадує про ΙΧΘΥΣ, а значенням і цікавістю не вступає епітафії Св. Аверкія, це не менш відома епітафія Пекторія. Як і перша епітафія, знайдена вона в першій половині XIX-го віку, — в 1839-му році, але не в Азії, а в Галлії, в м. Отені (Autun) на давнім християнськім кладовищі, що відоме під назвою Saint Pierre-l'Estrier. Це кладовище християнської громади, що вдавнину була звязана з Ліонською Церквою, і сучасне епітафії Св. Аверкія.

Невелика мармурова плита знайдена розбитою на 6 кавалків, але, на щастя, напис зберігся (Див. мал. 15). Він такого змісту:

ΙΧΘΥΟΣ Ο[ρθο]νίος θε]ΙΟΝ ΓΕΝΟΣ, ΗΤΟΡΙ ΣΕΜΝΩ
ΧΡΗΣΕ, ΛΑΒΩ[ν πηγή]Ν ΑΜΒΡΟΤΟΝ ΕΝ ΒΡΟΤΕΟΙΣ
ΘΕΣΠΕΣΙΩΝ ΓΔΑΤ[ω]Ν. ΤΗΝ ΣΗΝ, ΦΙΛΕ, ΘΑΛΠΕΟ ΨΤΧ[ην]
ΓΔΑΣΙ ΑΕΝΑΟΙΣ ΠΛΟΥΤΟΔΟΤΟΥ ΣΟΦΙΗΣ.
ΣΩΤΗΡΟΣ ΑΓΙΩΝ ΜΕΛΙΗΔΕΑ ΛΑΜΒΑΝ[ε βρώτιν]
ΕΣΘΙΕ ΠΙΝΑΩΝ, ΙΧΘΥΝ ΕΧΩΝ ΠΑΛΑΜΑΙΣ.
ΙΧΘΥ ΧΟ[ρσας] ΑΡΑ, ΔΙΛΑΙΩ, ΔΕΣΠΟΤΑ ΣΩΤΕΡ.
ΕΓ ΕΓΔΟΙ Μ[η]ΤΗΡ, ΣΕ ΛΙΤΑΖΟΜΕ, ΦΩΣ ΤΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ.
ΑΣΧΑΝΔΙΕ [πάτ]ΕΡ, ΤΩΜΩ ΚΕ[χα]ΡΙΣΜΕΝΕ ΘΥΜΩ

¹ G. Ficker: Der heidnische Charakter der Abercius-Inschrift, „Sitzungsber d. Akad. d. Wissenschaft, phil.-hist. Klasse“, Berlin 1894, 87-112, 213.

² A. Harnack: Zur Abercius-Inschrift, „Texte und Untersuchungen zur Geschichte altehr. Literatur“, B. XII (1895), Heft 4, s. 28.

³ A. Dieterichs: Die Grabinschrift des Aberkios, Leipzig, 1896.

⁴ I. „Bullettino“..., 1894, 68.

⁵ L. Duchesne, в „Mélanges d'archéologie et d'histoire“, Rome, 1895, p. 155 sq.

⁶ I. Wilpert: Fractio Panis..., Freib. i. B., 1895.

⁷ I. „Katholik“, 1897, I; див. його ж: „Handbuch der altehr. Epigraphik“, Fr. i. B., 1917, s 169-178.

⁸ Бібліографія в Cabrol'a, D. A. C., I, col. 85.

ΣΥΝ Μητρὶ γλυκερῇ καὶ ἀδελφεῖΟΙΣΙΝ ΕΜΟΙΣΙΝ,
[χθόνος εἰρήνῃ τέο] ΜΗΣΕΟ ΠΕΚΤΟΡΙΟΓΟ.

„ІХΘΥΩΣ небесної божественне народження, май святе серце, отримавши безсмертне в смертних джерело божественних вод; зогрівай же, друже, свою душу вічно пливучими водами, що подають багатство мудrosti.

Прийми медяно-солодку споживу Спасителя святих, споживай, голодаючи, і тримай у руках ІХΘΥΝ. Нагодуй же ІХΘΥІ, молю Тебе, Владико, Спасителю. Нехай спочиває добре мати, прошу тебе, світло померлих. Аскандію, батьку миляй моєму духові, з солодкою матір'ю й моїми братами, в спокої ІХΘΥΩΣ, згадай про свого Пекторія“.

Дати ця епітафія не має, але за зовнішніми й внутрішніми даними (стиль і дух змісту, форма букв і т. ін.) учени відносять її до часу Св. Іринея¹, на час його боротьби з єретиками, що відкидали воскресення з мертвих.

Тут треба звернути увагу на частоту слова ІХΘΥΣ, що згадуються в тексті; перші п'ять віршів мають навіть акростич ІХΘΥΣ, а зміст їхній—похвала Христові під символом риби. А вираз: „прийми медяно-солодку споживу Спасителя Святих, споживай, голодаючи, і тримай у руках ІХΘΥН“ просто вказують на Св. Євхаристію. Вираз ІХΘΥΣ розуміється тут і як Ісус Христос, і як Тіло Христове, — Св. Євхаристія, основа будучого воскресення з мертвих.

Здавалося б, що каміння мусіло бути німе. Але, в цім випадку, й воно заговорило на славу Св. Церкви й її науки, відкриваючи незміренні глибини багатств давньої традиції. Чи це не виповнення Христових слів: „Кажу вам, що, коли вони замовкнуть, то каміння заголосить“ (Луки 19, 40).

¹ J. P. Pitra, в „Spicilegium Solesmense“, I, Paris, 1852, 554 sq.; G a r u c c i , в „Mélanges d'épigraphie chrétienne“, Paris, 1856, 32sq.; K i r c h h o f f : Corpus Inscriptionum Graecorum, IV, 582; D e R o s s i : De christianis monumentis IXΘΥΝ exhibentibus, Spicilegium Solesmense, III, Paris, 1855; K a u t m a n n : Handbuch der chr. Epigr. 178; O. P o h l ; Das Ichthysmonument von Autun, Berlin, 1880, присвячують цьому питанню багато уваги. Список літератури у C a b r o l ' a , D. A. C., I, col. 3214 sq.

IV. Євхаристія в християнських стародавніх агіографічних пам'ятках.

Культ Євхаристії виявлявся вдавнину не тільки зовнішнє, — в малярстві, в скульптурі, в епіграфіці та різьбарстві церковнім, але й унутрішнє, — в молитовнім та аскетичнім житті подвижників Божих, пустельників, ченців та аскетів, цих вибранців Христових, що своїм життям у Христі вирізнялися уже за перших віків нашої ери з загальної маси вірних християн. Християнські святі, пустельники й ченці — це ті вибранці великої Христової сім'ї, що в них зконцентрована була головна сила Християнства. Ось тому для дослідника Євхаристичного Культу особливий інтерес виявляє стосунок до нього наших святих, мучеників і давніх пустельників; у життях їх часто можна знайти матеріял, що свідчить про незвичайну побожність їхню до Святого Святих Християнства, про їхнє надзвичайне прагнення з'єднатися з Христом у цьому Таїнстві, — тут нема абстрактної доктрини догматичного змісту, що в неї вилилась наука про Євхаристію Отців IV-го й дальших віків, — тут виявлене практичне зрозуміння найбільшої Тайни нашого визволення й оновлення в великім Таїнстві Св. Євхаристії, що представлена в актах мучеників та життях святих і пустельників правдивою запорукою вічного блаженства.

Подвижництво святих виявлялося вдавнину подвійно: в формі мучеництва зовнішнього (як що так можна висловитись), коли подвижники були за об'єкт переслідування паганством, і в формі мучеництва внутрішнього, коли подвижництво само клало на себе тернового вінця мучеництва, — перемоги над тілом, фізичні недостачі в пустельництві, аскетичних подвигах і т. ін. Як ті, так і ті йшли до однієї мети, — до спасіння душі. Як для перших, так і для других одним із засобів спасіння була Св. Євхаристія.

Дослідім же, як давні мученики й ісповідники ставились до Таїнства Євхаристії, і в чому це ставлення проявлялося.

З перших писаних пам'яток, що кидають світло на життя перших християн (як, напр., Апостольські Постанови), відомо, що прийняття Найсвятіших Тайн не завжди відбувалось на Зборах вірних — у Церкві, на Літургії. Бували випадки, коли не всі вірні могли бути на Літургії й брати в ній активну участь, приступаючи до Св. Причастя. Вдавнину, між іншим, був звичай часто приймати Св. Тайни: тоді приступали до Св. Причастя не тільки всі приявні на Літургії,

але й відсутні, головним чином немічні через старість чи хворобу, не втрачали щастя бути учасниками в Трапезі Господній. А саме, по загальнім Причасті особливі диякони, найчастіш молоді (субдиякони), розносили освячені Дари по домах хворим та немічним, і там їх причащали.

Але не тільки пам'ятки християнської Церковної Літератури зберегли нам відомості про цей побожний звичай, — декільки чулих картин безмежної віданості служженю Св. Євхаристії, а також переконання в її чудодійній і всеможній силі дають акти мучеників та життя святих. Так, напр., цікаві поступки відомого „Мученика Євхаристії“ субдиякона Св. Тарсиція, що загинув, розносячи немічним і хворим Св. Дари по Літургії. Поганці, що хотіли спрофанувати Святиню, перестріли цього римського Мученика й побили його камінням на Аппієвій дорозі за те, що не хотів віддати їм Св. Євхаристії. Це було за часу переслідування імператора Валеріяна в половині III-го віку. Папа Дамас (366—384), співець римських мучеників, порівнює мученика Тарсиція з первомуучеником Стефаном. Він написав на його честь надгробного написа такого змісту:

PAR MERITVM QVICVMQVE LEGIS COGNOSCE DVORVM
QVIS DAMASVS RECTOR TITVLOS POST PRAEMIA REDDIT
IVDAICVS POPVLVS STEPHANVM MELIORA MONENTEM
PERCVLERAT SAXIS TVLERAT QVI EX HOSTE TROPAEVM
MARTYRIVM PRIMVS RAPVIT LEVITA FIDELIS
TARSICIVM SANCTVM CHRISTI SACRAMENTA GERENTEM
CVM MALE SANA MANVS PETERET VVLGARE PROFANIS
IPSE ANIMAM POTIVS VOLVIT DIMITTERE CAESVS
PRODERE QVAM CANIBVS RABIDIS COELESTIA MEMBRA.

У цім напису маємо дорогоцінне свідоцтво про віру давніх християн у Св. Таїнство Тіла й Крові Христових, що за них молодий іподиякон Тарсицій став мучеником¹.

Надзвичайно чулу картину малює життя преподобномученика Лукіяна, пресвітера Антіохійського, що постраждав за переслідувань Максиміяна (7 січня 312 року). За видалну проповідницьку діяльність Лукіяна вкинено до в'язниці, де перебували й інші вірні. Яка сильна була віра християнська й як зріс тоді Культ Св. Євхаристії, свідчить той факт, що навіть стіни в'язниць не могли заступити дороги Євхаристії: в'язні використовували кожний випадок, щоб запричаститись Св. Христових Тайн. Так, Лукіянове життя розповідає про такий характерний випадок: „Між багатьма муками була й така: повитягали з суставів усі члени його тіла й поклали його спиною на гострі черепки, на яких і лежав він 14 днів. А як настало свято Божого Богоявлення, то Святий (Лукіян) побажав, щоб йому й усім християнам, що

¹ Marguechi: Élém. d' Archéol. Ghret., I, 48, 236.

були з ним, дозволили запричаститися Св. Тайн Христових. Він помолився Богові, щоб отримати бажане, і Бог зробив так, що — через недогляд сторожі — дехто з вірних зібрались до Лукіяна в в'язницю й принесли хліба й вина. Тоді Св. Лукіян сказав учням своїм і всім християнам, що знаходились у в'язниці: „Станьте круг мене й будете Церквою, бо я вірю, що жива Церква ліпша й прiemніша Богові, ані ж збудована з дерева чи каменю“. Коли потім усі оточили Лукіяна, він сказав: „Відправлю Літургію, й запричастімся Божественних Тайн“. Тоді учні спитали його: „Де ж ми, Отче, покладемо хліб для виконання Святих Тайн? У нас нема тут стола“. А він, зв'язаний лежучи горілиць, сказав: „Покладіть мені на груди, і буде живий престол живому Богові“. Так у в'язниці, на грудях Святого, відбулася Божественна Літургія зо всіма належними молитвами, за порядком, як належить, і всі сподобились запричаститися Святих Божественних Тайн“¹.

Цей дивний і чулий випадок виконання на покалічених грудях мученика Св. Евхаристії, випадок єдиний і неповторний, безумовно має зв'язок із пізнішим звичаєм виконувати Літургію на мощах Святих; звичай пізніше став обов'язковою умовою, як про це свідчать престоли сучасних церков і антимінси з часточками мощей у них.

У житті Св. Василія Великого знаходимо виразну відбитку Культу Евхаристії. Описуючи заслуги Святителя, як автора Літургії, просвіченого ласкою Духа Святого, щоб мати можливість „виконувати принос безкровної жертви Богові своїми власними словами“, автор життя невільно виявляє велику побожність перед Таїнством над Таїнствами. Він підкреслює божественну охорону над виконавцем Евхаристії через освітлення небесним осяйним світлом вівтаря й престола, коли Св. Василій виконував божественну Службу. „Закінчивши молитву, — каже біограф Святого, — він (Св. Василій) підняв хліб, ревно молючись такими словами: „Вислухай, Господи Ісусе Христе, Боже наш, із святої оселі Своєї і від славного престолу царства Свого, й прийди, щоб освятити нас, Ти, що горі сусідуєш Отцеві, а тут із нами невидимо перебуваєш, і вчини достойними державною Своєю рукою передати нам Найчесніше Тіло Своє й Дорогоцінну Кров, а через нас—усім людям“. Коли Святитель чинив оце, Еввул із вищими клириками побачили небесне світло, що освітило вівтар та Святителя й якихсь світлих мужів у білих ризах, що оточували Святого Василія. Побачивши це, вони сильно жахнулися й попадали ниць, проливаючи слози й славлячи Бога“². Тут, як бачимо, зазначається співробітницт-

¹ Житія Святихъ. изложенные по руководству Четвыхъ-Миней Св. Димитря Ростовского, жовтень, Москва, 1902 р., ст. 375.

² Там само, січень, Москва, 1904, ст. 28.

тво двох ієрархій — небесної й земної -- при виконанні Таїнства.

Такий самий знамінний випадок із жидовином, що був присутній на Літургії Св. Василія, як описує його біограф: „Один раз, коли він (Св. Василій) виконував божественну Службу, якийсь жид, бажаючи довідатись, що то за Таїни, приєднався до інших вірних, ніби християнин, і, увійшовши в Церкву, побачив, що Св. Василій держав у своїх руках дитинку й дробив її на частини. Коли вірні стали причащатися з рук Святого, підійшов і жидовин, і Святитель подав і йому, як і іншим християнам, частину Св. Дарів. Узвівши їх жидовин до рук, побачив, що це було справді тіло, а коли приступив до чаши, то побачив, що в ній була справді кров. Він заховав остаток від Святого Причастя, й, прийшовши додому, показав його своїй жінці й розповів їй про все, що бачив на свої очі. Увірувавши, що християнське Таїнство справді страшне й славне, він уранці пішов до блаженного Василія й молив удостоїти його святого Хрищення”¹.

В житті Св. Василія виявлена непохитна віра давніх християн у Перетворення Св. Дарів під час Св. Євхаристії, яка—не тільки спомин Таїної Вечері, але правдиве Таїнство, що в нім людство згадує Дорогоцінне й Найчесніше Тіло Господа нашого Ісуса Христа. Це — реалістичне сприйняття догмату про Перетворення, виявлене в усій своїй силі й повноті, що переконує невіру в правдивості Перетворення Св. Дарів.

До певної міри подібний приклад просвітлення невіри в Перетворення даний у „Вікопам'ятних оповіданнях про подвижництво Святих і Блажених Отців“, а саме — в оповіданні про авву Даніїла Фаранського, що розповів історію про одного великого подвижника, але „простого в вірі“, який грішив від своєї простоти. Подвижник цей твердив, ніби „хліб, що ми його споживаємо, не є правдиве Тіло Христове, а тільки подоба (*ἀντίτοπον*)“². Про цю ненавмисну ересь дізналися два інші Отці й почали вмовляти подвижника, викладаючи йому правдиву науку Всесвітньої Церкви. Подвижник був невмолимий, і вимагав „увірування самим ділом“, цебто наочного доказу, який — після ревних молитов усіх трьох подвижників — був даний їм. Це чудо авва Даніїла описав так: „Як минув тиждень, прийшли вони в неділю до Церкви, й стали разом окремо від інших, а подвижник-старець посеред них. І відкрилися їм очі. Коли покладено хліб на Святий Престол, то він виявився трьом братам як дитина.

¹ Там само.

² Достопамятная сказания о подвижничествѣ Святыхъ и Блаженныхъ Отцевъ, переводъ съ греческаго, составленный при Моск. Дух. Академіи, СПБ., 1855, ст. 79, 7.

Коли потім священик протягнув руку для переломлення хліба, Ангол Господній зійшов із неба з ножем, заколов дитину й кров її вилив у чашу. Коли ж священик дробив хліб на малі частинки, тоді й Ангол відсікав від дитини малі частини. Коли ж вони приступили прийняти Тайнство, одному старцеві було подане тіло з кров'ю. Побачивши він це, жахнувся й крикнув: вірю, Господи, що хліб цей є Тіло Твоє, і чаша ця—Кров Твоя! I зараз тіло в руці його стало хлібом, як буває в Таїнстві¹.

Досі ми подавали приклади прославлення Св. Євхаристії з життій Святих та Мучеників, що несли свій подвиг не в самотності й пустельництві, але в світі, серед маси одновірців. Дослідім тепер, який був стосунок до Євхаристії та в яких формах цей Культ виявлявся серед ченців і пустельників, що провадили свої подвиги далеко від світського життя й що спасалися від світських спокус в самоті.

Як ми вже зазначили, вдавнину християни причащались частіш, як тепер. Життя й оповідання Святих та пустельників підтверджують не меншу ревність до Св. Причастя й серед пустельників, яким перебування в храмі не було так доступне, як ченцям монастирів спільногого життя та мирянам: часто доводилось робити не малу путь пустинею, щоб дійти до найближчого храму й узяти участь у Трапезі Господній. Фізичні перепони пустельники перемагали з радістю й легкістю, щоб сподобитись хоч раз на тиждень (звичайно в неділю), а часом і два рази (і в суботу) запричаститися Найчистішого Тіла Господнього, що має надзвичайну цілющу силу „очищати від скверни диявольської“. Авва Пимен порівнював, напр., потяг до Св. Причастя ченців на пустині з потягом до води оленів: „Олені — каже він — їдять у пустині багато змій, а згодом, коли зміїний яд зачне пекти їх, вони швидко біжать до води, а коли нап'ються, гарячка минає. Так і ченців на пустині палить яд злих демонів, і вони з нетерпінням чекають суботи й неділі, щоб іти на джерела водні, цебто приступити до Тіла й Крові Господньої, щоб очиститись від скверни демона“². А деякі великі пустельники й подвижники, як, напр., Преподобний Онуфрій Великий, сподоблялись і чудесного запричастення Св. Тайн, не ходячи до храму. Так, Преподобний Пафнутій, автор життя Преподобного Онуфрія Великого, дивуючись його самотності, задав йому питання, тоді дуже актуальне: „Отче, як ти причащаєшся Пречистих Христових Тайн у суботу й у неділю?“ На це Преподобний відповів: „До мене приходить Ангол Господній, що приносить із собою Пречисті Тайни Христові й причащає мене. I не до мене тільки одного приходить Ангол з Божественным

¹ Там само, ст. 80.

² Там само, ст. 234, 30.

Причастям, але й до інших подвижників пустинних, що живуть для Бога в пустині і не бачать обличчя людського; за-причащаючи, він наповнює серця їхні радістю невимовною¹.

Далі Св. Пафнутий, описуючи запричащення пустельників від Ангола, подає слова Ангола під час Причастя, що виразно свідчать про побожне й богообоязне ставлення пустельників до Таїнств над Таїнствами: „Нехай буде вам справою нетлінною, радістю безконечною й життям вічним Тіло й Кров Господа Ісуса Христа, Бога нашого“².

Із творів святоотцівських, що присвячені опису чернечого життя й виявляють стосунок Отців до Св. Евхаристії, заслуговують уваги твори Преподобного Отця Іоана Кассіяна Римлянина, що відбув чернечий послух у Віфлеємській кіновії й відвідав славні єгипетські обителі. У творах своїх Преподобний дає опис основ чернечого життя, подаючи цілий свій багатий досвід у цьому в книгах: „Про постанови кіновитян“ та „Розмови єгипетських подвижників“. Преподобний Іоан Кассіян Римлянин присвятив також окремі розділи Св. Евхаристії, як Таїнству, що має велике значення для інока, який плекає в собі особливі чернечі чесноти.

Про те, що Причастя необхідне інокам, свідчить — на думку Кассіяна — факт щотижневого причастя єгипетських ченців, що приймали Св. Тайни щонеділі³. Особливу увагу звертає Преподобний на виявлений деякими іноками — через надмір побожності й богообоязні і з тим зв'язаного само-приниження — ухил від Причастя Св. Тайн, а саме на тій основі, ніби грішна людина недостойна цього великого щастя. З цього приводу Преподобний каже: „Ми не повинні ухилятися від Причастя Господнього через те, що почуваємо себе грішними, але ще більше й більше треба з жадобою поспішати до нього для лікування душі й очищення духа, проте з таким упокоренням духа й вірою, щоб, уважаючи себе за недостойних прийняти такої ласки, ми бажали більше лікування для наших ран. Коли не так, то й раз річно не можна достойно приймати Причастя, як думають ті, що, живучи в монастирях, оцінюють вартість, святість і добродійність небесних таїнств так, що думають, ніби приймати їх повинні тільки святі, непорочні; а краще б думати, що ці таїнства надаванням ласки роблять нас чистими й свя-

¹ Житія Святихъ, червень, М., 1908, ст. 242.

² Там само, ст. 250.

³ Пор. „Лугъ Духовный“ Іоана Мосха, Сергіїв Посад, 1896, ст. 9, 36. Іоан Мосх у „Лузі Духовній“ подає, що один старець причащався навіть тричі на тиждень (ст. 23). Взагалі треба сказати, що за апостольських часів причащались щоденно. Питання про час Причастя підняв Іполіт, сучасник Тертулліяна й Кипріяна Карфагенського, в творі: „Чи треба причащатися щоденно чи тільки певного часу?“ В цім відношенні церковна практика на Заході й на Сході була різноманітна.

тими”¹. І далі: „А значно правильніш було б, щоб ми з тією впокорою серця, по якій віруємо й визнаємо, що ми ніколи не можемо достойно торкатися Св. Тайн, кожного Господського дня приймали їх для вилікування наших недугів, ані ж підноситися марнотним переконанням серця, вірити, що ми по рокові буваємо достойні прийняти їх”².

Як бачимо, Преподобний найперше звертає увагу чи-
тacha - інока (твори призначені для них) на цілющі якості Св. Евхаристії, що є вірніший засіб для вилікування від недугів як духа, так і тіла. Проте, намовляючи щонеділі приступати до Св. Причастя, Преподобний зараз таки остерігає, що ніхто не повиненуважати себе достойним Св. Причастя, а тому кожний вірний повинен із особливою пильністю готуватися прийняти Його, бо „велич цієї небесної манни така, що ніхто, зодягнений цим тлінним тілом, не приймає цієї Св. Страви своєю заслугою, але незаслуженою ласкою Господнею”³.

Для ченця — на думку Іоана Кассіяна Римлянина — Св. Евхаристія має особливe значення, а саме — як засіб, що боронить його від диявольських спокус, від нечистих думок і бажань та зберігає чистоту тіла. „Йому (ченцеві) —каже цей великий подвижник — треба цілком благонадійно причащатися Св. Тайн, щоб, при довгому ухиленні від цього, не бути окутаним хитрою сіткою злобного ворога, і, не маючи змоги бути причасником Тіла Христового й освячення, не позбавитися через цю оману назавжди спасенного лікування”⁴.

„Луг Духовний“ (також „Лімонар“ чи „Патерик Синайський“), твір Блаженного Іоанна Мосха (VI—VII в.), є джерело не менш важливе, що освітлює Культ Евхаристії в давніх ченців та подвижників. Цінний цей збірник оповідань про чернече життя доповнює прекрасний малюнок глибокої пошани, з якою відносилися подвижники до Таїнствами. Так, напр., із життєпису пустельника Варнави можна судити, що багато пустельників робили в своїх печерах престола для виконання Евхаристії,—таке сильне було в них бажання не позбавитися Св. Причастя. В тім же оповіданні автор підкреслив особливу святість місця принесення Св. Жертви, — престола боронив Ангол Господній. Оповідання каже про це так: „В полишенну (ченця Варнави) печеру прийшов якийсь інший пустельник, і, увійшовши до середи-ни, побачив Ангела Божого, який стояв перед престолом, що його поставив і освятив старець. „Що ти тут робиш?“ запи-

¹ Писанія Преподобного Отца Іоанна Кассіана Римлянина. Переводъ съ латинскаго Епископа Петра. Вид. 2, Москва, 1892, ст. 605.

² Там само.

³ Там само, ст. 575.

⁴ Там само, ст. 577.

тав пустельник Ангола. „Я Ангол Господній, — відповів той, — і цей престол відданий від Бога моєму доглядові з того часу, як був освячений“¹.

Заслуговують уваги оповідання „Луга Духовного“ про чуда від Св. Причастя. Чуда ці мали зв'язок із намаганнями єретиків знеславити цю найбільшу християнську святиню, але опіка Божа незмінно й завжди берегла її від блузнірських наскоків єретиків та безбожників. Оповідання про ці чуда передають, звичайно, не тільки історичні події, але й відбивають ставлення вірних до Таїнства, виявляють невільно велич Культу Євхаристії, освітлюють настрій релігійних мас, а особливо чернецтва, що мало великий вплив на побажність вірних. Так, напр., розділ 29-й „Луга Духовного“ цілий присвячений такому чуду й навіть озаголовлений: „Чудо Св. Євхаристії“. Тут цікавий факт застосування Св. Євхаристії, як апологетичного доказу правдивого визнання віри й виявлення помилок єретиків. „Правовірний подвижник, — каже оповідання, — ніби згори просвітлений, просив єретика прислати йому частину Причастя. Той зрадів, ніби навернув уже собрата на свою єресь, і негайно післав йому прошене, нічого не догадуючись. Правовірний, прийнявши часточку, що прислав єретик, цебто прихильник Севера, розпік посуд і поклав у нього часточку, а вона відрazu зникла в жарі розпаленого посуду. Потім, уявивши часточку Св. Причастя Правовірної Церкви, він зробив те саме, і раптом розпалений посуд охолодився, а Св. Причастя зосталося ціле й непорушене“².

В іншому розділі (30-м) Іоан Мосх розповідає, як жінка єретика прийняла була Св. Причастя, а чоловік, єретик, змусив її вернути часточки й кинув їх у грязь, а „бліскавка збрала Св. Причастя з того місця“³. Єретик сам розповідав про свій страшний переступ, про який каявся до кінця свого життя, — переступ єретика прирівняний до переступу єфіопляніна, що вдарив Христа в обличчя за час Його мук. Така велика була вдавнину святобожність до Св. Євхаристії, а також переконання про її чудодійну силу, що перемагала єретичні помилки.

Блаженний Іоан Мосх не раз підкреслював значення Св. Євхаристії, як засобу боротьби проти єресів у Церкві, засобу вірного й вседіяльного. Так, у розділі 79-му, під заголовком: „Чудодійна сила Св. Євхаристії“ блаженний автор чутливо розповідає про подію, що трапилася у Селевкії біля Антіохії за єпископа Діонісія. У багатого купця - єретика був правовірний слуга, що зберігав у себе в шафці, за звичаєм землі, часточку Св. Причастя цілий рік від Великого Чет-

¹ „Лугъ Духовный“, ст. 17.

² Там само, ст. 38.

³ Там само, ст. 40.

верга. Трапилось так, що слуга виїхав із міста, позоставивши ключі від шафки господареві й забувши там Св. Часточки. Господар знайшов їх, але не наважився їх зайняти; нарешті, по довгій відсутності слуги, порішив спалити їх. Ось тут і трапилось чудо, що здивувало ціле місто й навернуло на правдиву віру багатьох єретиків: „всі Часточки пустили стеблини й колосся“¹.

Вдавнину Св. Евхаристія була не тільки засобом боронити правдиву віру, але й оправданням безневинно оклеветаних. Опису цього присвячений 150-ий розділ, де описано чудо, як Дух Святий зійшов на Св. Дари, коли Таїнство виконував оклеветаний єпископ міста Ромілли в приявності самого Папи Римського. Папа в сні одержав наказа допустити до відправлення Літургії єпископа Ромільського, що був під охороною, але невинний, і чудо зходження Св. Духа на Св. Дари переконало всіх про невинність оклеветаного.

Культ святої Евхаристії вдавнину був такий великий, що вірні славили й шанували не тільки саму Евхаристію, але й цілий її ритуал, аж до священнодії й вимовлення слів Приношення, був оточений особливою авреолою святої. Про це свідчить 25-й розділ „Луга Духовного“, де подане оповідання „про силу слів Св. Приношення“, а саме — описано випадок, коли невисвячений чернець, несучи хліби для Евхаристії, вимовив був слова Св. Приношення, й цього вистачило, щоб хліби перетворились у Св. Тіло Христове, а під час виконання над ними Літургії не було вже звичайного сходження на них Св. Духа.

Такий самий випадок подано й у 196-м розділі „Лугу“, де оповідається, що діти, забавляючись у полі, відправили Літургію; й раптом зійшов із неба огонь на Дари й спалив навіть каменя, що був дітям замість престола, й усе, що було на ньому. Чудо це є підтвердження святої великої Таїнства й ролі священства, поставленого для виконання Таїнств.

Серед Західних Отців Церкви, що зберегли оповідання про Евхаристичний Культ, між іншими заслуговує уваги Св. Григорій Двоєслов, Папа Римський, автор відомих „Розмов про життя італійських Отців і про бессмерття душі“. Зазначимо тут тільки декілька найхарактерніших фактів, що підтверджують значення Св. Евхаристії в житті давніх християн. Св. Григорій у низці бесід підкреслює значення Св. Евхаристії, як засобу розгрішення (черниці, що вернулись по смерті в спільноту з Церквою молитвами при Евхаристії²), що вилічує хворих вірних (видужання німого - спаралізованого при Св. Причасті за Папи Агапита³), береже вірних від за-

¹ Там само, ст. 99.

² Святого Отца нашего Григорія Двоєслова, Епископа Римского, Собесѣданія о жизни италійскихъ Отцевъ и о бессмертіи души, Ка зань, 1858, ст. 125.

³ Там само, ст. 161.

гібелі під час природних нещасть (напр., розбиття корабля¹), визволяє в'язнів від кайданів (кайдани спадали з одного в'язня під час Євхаристії, що приносили за нього²).

Дуже цінне для вияснення Євхаристичного Культу вияснення, що дав його Св. Григорій Двоєслов усім чудам Св. Євхаристії. „Я вірю—каже Св. Григорій про ці чуда,—що так явно робиться з живими й незнаючими для того, щоб показати всім, що виконують безкровну Жертву й не знають її сили, яку вона може принести користь у розгрішенні й померлим, якщо гріхи не будуть нерозгрішальні. Але треба знати, що Св. Жертва приносить користь тільки тим померлим, що в житті цьогосвітнім заслужили, щоб по смерті допомагали їм добрі вчинки, що інші роблять їх тут за них”³. Далі Св. Григорій пропонує „робити щоденне жертвоприношення сліз Богові, приносити щоденно Жертву Тіла й Крови Христової. Бо саме ця Жертва спасає душу від вічної загибелі; вона тайно відновлює нам смерть Єдинорідного, що, вставши з мертвих, більше не вмирає, й смерть більше не володіє ним (Рим. 6, 9), але, бувши безсмертним і нетлінним у собі самім, знову заколюється для нас у Таїнстві Св. Євхаристії. Бо в ньому приймається Тіло Його, ділиться на спасіння народа, Кров Його точиться вже не на руки невірним, але до уст вірних. Хто з вірних може мати сумнів у тому, що в самий час жертвоприношення, на голос священика, відкривається небо, хори Анголів приявні при цьому Таїнстві Ісуса Христа, вище з'єднується з нижчим, земне з небесним, і зо з'єднання видимого й невидимого повстає одне ціле?”⁴.

Такі думки про Євхаристію висловив Св. Григорій Двоєслов, один із видатніших Західніх Отців Церкви.

З цього короткого огляду агіографічних джерел напевно бачимо, яке важке місце в житті давнього християнина й житті цілої Церкви Христової мав Культ Св. Євхаристії: пустельники-мученики життя своє віддавали, боронячи Святиню перед блузнірськими спробами наруги невірних, пустельники знаходили в ній підтримку й силу для свого тяжкого подвигництва; взагалі для вірних це Таїнство—поміч у всіх тяготах житейських і умова відпущення гріхів. Але що найважніше,—агіографічна традиція позоставила в Християнстві незатертий слід, що зберігався довгі віки серед вірних усіх християнських народів і перейшов у правдивому вигляді й до молодих, напр., до слов'ян, де Культ Євхаристії зберігає в собі всі основні риси стародавності, виявлені в агіографічних пам'ятках.

¹ Там само, ст. 244, 371.

² Там само, ст. 369.

³ Там само, ст. 30.

⁴ Там само, ст. 241.

V. Євхаристичний Культ в Україні.

Культ Євхаристії, як і ціле життя Східної Церкви, на час місії Св. Братів Кирила й Методія досяг повного свого розвитку. Місія Кирила й Методія була для слов'ян особливо благодійна, бо повно дала їм світло Христової віри, а разом із тим і великі скарби східної церковної традиції та цицрої побожності.

Зерна цієї побожності впали на ґрунт, що був дуже сприятливий для розвитку. Всім відомо, що побожність ніде так міцно не защепилася й не розвинулась, як серед слов'ян (а особливо—східніх), бо чутлива й вразлива слов'янська душа була надзвичайно відкрита для Христової науки й християнської побожності. Скорому й глибокому сприйманню правд Христової віри й багатих зовнішніх форм християнського культу сприяв глибоко містичний настрій слов'янської душі, що завжди відповідала на кожний прояв релігійного культу. Історія Християнства на слов'янських землях показує, що для слов'ян воно було релігією, що найбільш задовольняла духові потреби слов'янської душі.

Такий висновок підтверджується насамперед великим успіхом місії св. Братів і їх учнів як на Балканськім півострові, так і в давній Русі, розвитком усіх інституцій Християнства, як, напр., чернецтва, богослужб, а головне — наявністю нерозривного зв'язку церковної традиції й побожності Давньоруської, а пізніше і Української Церкви з такими ж традиціями й побожністю Церкви Великих Отців і Учителів Сходу. А тому, що Євхаристичний Культ удавнину займав центральне місце в житті Християнської Церкви, то й він сильно поширився та заглибився в давній Русі, в Польсько-Литовській Державі, на землях Українських.

Треба підкреслити, що життя Православної Церкви в Україні і в Польській Державі не пливло собі тихо й безтурботно; поскільки внутрішній духовний стан мас сприяв закріпленню Церкви, її традицій і форм культу, постільки зовнішній стан Церкви був тяжкий і несприятливий, бо ускладнявся іновірними впливами. А все таки міць духа східної Церкви, його традиційних форм культу й побожності перемогли найтяжчий час XVI — XVII — XVIII віків, коли боротьба Католицтва проти Православія досягла апогею й коли церковна Унія заволоділа низкою православних земель.

А щодо Евхаристичного Культу, що цікавить тут нас, то українські маси повно зберегли всі основні найдавніші східні форми, а тим самим і зв'язок цього Культу з глибокою давниною перших віків Християнства. Сліди православного Сходу не затерлис навіть і на деяких уніतських виданнях церковних та навчальних книг, що ними ми користалися, дослідуючи Евхаристичний Культ серед українського народу.

Культ цей в Україні, як і вдавнину, виявлявся в церковній літературі, в церковнім і народнім мистецтві, а навіть і в народному побуті. Про основи Евхаристичного Культу ми розповіли вже на сторінках першого річника „Нашої Культури“ (див. ст. 6—16, 75—83, 159—170, 265—277, 529 — 538), — нехай то стане нам докладним вступом для зрозуміння Його в Україні.

I.

На жаль, час не зберіг нам найдавніших церковно-літературних українських пам'яток, і тому ми мусимо задовольнятися небагатьма. До найдавніших літературних пам'яток, що кидають світло на Культ Евхаристії, відноситься найперше Києво-Печерський Патерик, що склали його головно три Печерські Святі: літописець Нестор, Симон, єпископ Володимирський та Суздалський, і Полікарп, архимандрит Печерський. Києво-Печерський Патерик — це твір, подібний до грецьких збірників Житій Святих й має в собі повний збір Житій Угодників, що жили й працювали в Києво-Печерській Лаврі.

З Печерського Патерика вкажемо на чуле оповідання з життя Преподобного Теодосія Печерського, що показує стосунок його до Евхаристії. Преподобний іще замолоду був високим прикладом християнської побожності: щоденне відвідування храму й участь у Божественній Літургії, а головне — посильні труди його в приготовленні хлібів

приношення, прбскур.¹ Труд цей, печення прбскуру, тепер такий звичайний, Теодосій уважав за діло святе, Богові вгодне, а головно — засобом зміцнення в чернечих подвигах, бо ж пильно виготовлював проскури навіть і тоді, коли мати заборонила йому це. Бажання послужити Євхаристії було сильніше від материної заборони й на смішок ровесників. Цікава Теодосієва відповідь на вговорювання матері перестати пекти прбскури: „Вислухай, прошу тебе, мати моя: Господь Бог наш прийняв на Себе убожество й упокорився, подаючи нам приклад упокоритися ради Нього. І був Він зневажений, опльований і битий, і все витерпів, щоб спасті нас; а тим більш треба терпіти нам, щоб здобути Христа. А про те, яке діло я роблю, послухай таке. Коли Господь наш Ісус Христос був на Тайній Вечері з учнями Своїми, тоді, взявши хліб, Він поблагославив, переломив, дав учням і сказав: Прийміть, споживайте, це Тіло Моє, що за вас ломиться для прощення гріхів. І коли Господь наш хліб, приготовлений для Тайної Вечері, назвав Своїм тілом, радіти треба й мені, що сподобив Він мене робити такий хліб, що на нім відбувається ця велика Тайна переміни на Тіло Христове”.² Побудкою до цієї праці Преподобного було бажання його забезпечити храм від недостачі проскуру, а тим самим забезпечити частіше відбууття в нім Літургії. Трохи згодом, коли Преподобний був уже ієреєм, він, як каже Життя, „щоденно, з великим упокоренням, правив Літургію”, що служилася „з повною пильностю”³ в приявності цілої братії.

В житті преп. Степана, Теодосієвого учня, автор підкреслює намагання цього подвижника зберегти традицію раннього Християнства — правити завпокійні Літургії: „І встановив Преподобний Отець наш Степан, щоб у ма-настирі його правилася Божественна Літургія за померлих братів і блаженних ктиторів”.⁴

Про те, що печення прбскуру — це діло Богові вгодне й побожне, свідчить Життя Преп. Отців наших Спиридона й Никодима проскурників Печерських. Автор Життя вказує, що в покорення, працьовитість, замилування до мо-

¹ По-українському панує форма «прбскура», відома з найдавнішого часу. Так, у Печерському Патерику скрізь читаємо «проскура». Та сама форма часта й по інших пам'ятках, напр., у «Повісті времінних літ» за Іпатієвим списком під 6582 (1074) р. читаємо: «Бѣ же ядение его проскура одина». Несторове Життя Теодосія: «Начать бо пещи проскоуры и продаяти». Такі самі старі й форми «проскурник», «проскурниця», відомі з найдавніших наших пам'яток.

² Патерикъ Печерскій, сієсть Отечникъ. Житіе Преподобного Отца нашого Феодосія Печерского. Київ, 1883 р., вид. 25, л. 53 б, 54 а й б.

³ Там само, л. 60 а.

⁴ Там само: Житіе Преподобного Отпа нашого Стефана, Игумена бывшаго Печерского, л. 121 б.

литви й посту, а головне — чистість являються необхідними умовинами для монастирського проскурника, що зо страхом Божим виконує цей „Богові приємний послух”, а саме — побожне печення хлібів, що приносяться на Божественну Літургію для Таїнства хліба Христового. „Обидва вони — закінчує Життя автор — пильно й побожно послужили в справі печення проскур тридцять літ, чисто й непорочно чинячи своє діло, і, переставившись, в добро-му визнанні споживають славу Божу, яку бачать не в образі пропонованого хліба, але лицем до лиця. Іх святими молитвами нехай наситимося достойно й ми хліба життя, ласки й слави Христа Ісуса”.¹

Коли вірні так побожно ставились до послуху проскурника, а для печення проскур вимагались особливі чесноти, то яка ж велика мусіла бути в давній Україні побожність до самого Таїнства над Таїнствами, до Св. Евхаристії!

Така агіографічна традиція Евхаристичного Культу в давній Україні-Русі, коли зв'язок із Візантією був іще тісний та близький, коли вплив східних агіографічних пам'яток на давньоукраїнську письменність був іще живий та жвавий. Згодом, коли Візантія впала, здавалося б, що зв'язок цей мусів би був порватися, а вплив Сходу вступивши перед могучими впливами Заходу, що сильно йшли на територію православних земель Литовсько-Руської Держави, а потім того — Литовсько-Польської Держави. Проте ж пам'ятники церковної письменності не показують ані занепаду східної традиції серед української людності, ані особливої перемоги західних впливів навіть у XVI — XVII віках, коли сильна боротьба латинства з православієм досягла найбільшої сили.

Візьмімо, наприклад, твори такого видатного українського полеміста, як Іоанікій Галятовський, ректор Київської Академії. Цей відомий письменник і проповідник XVII-го віку, торкаючись у своїх творах Таїнства Евхаристії, виявляє велику побожність до цього Таїнства й пильнує свої думки про значення й вагу Евхаристії в житті християнина оперти на давній святоотцівській традиції, що для нього була найбільшим і найважнішим аргументом для доказу божественності Таїнства над Таїнствами та його великого значення в літургічнім житті Християнської Церкви. Так, у своїм збірнику проповідей: „Ключъ Разумѣнія”, дуже на той час популярнім, бо мав за 6 літ аж три виданні: 1659 — 1660, 1663 і 1665 р. р. у Києві й ві Львові, Іоанікій Галятовський розкриває в цілій повноті

¹ Там само: Житіе Преподобныхъ Отецъ нашихъ Спиридона и Никодима, Просфорниковъ Печерскихъ, л. л. 208б — 209 а.

давню науку про Євхаристію, користаючись власне з агіографічної традиції часу Великих Отців Церкви. „Дивная и то таємница, — пише Галятовський,—же Христа в Сакраментѣ¹ Євхаристії мы не видимо, единак кому схочеть Христос, тамъ показуется, яко показался невѣрному Амфилогу, Цареви Сарацинскому, который в Іерусалимѣ пришолъ до Церкви на службу Божію и видѣлъ Христа в Сакраментѣ Євхаристії яко дитятко малбѣ, которое священникъ на олтарѣ зарѣзалъ, не могли тыхъ таємницъ дивныхъ поняти живое”.² Далі автор подає подібне оповідання з Життя св. Василія Великого, пишучи: „Гды святый Василій Великій отправовалъ службу Божую в церквѣ, на той часъ единъ жыдъ пришолъ до церкви и видѣлъ Христа, якъ дитятко маленкое в Пренайсвятѣйшомъ Сакраментѣ Євхаристії, которое дитятко святый Василій на олтари ножемъ раздробилъ в штуки”.³ Між іншим, це чудо перетворення євхаристичного хліба й вина в дитятко, описане в Житті св. Василія, що його використав Іоанікій Галятовський для доказу божественності Таїнства Євхаристії й недовідомості його для людського розуму, широко застосоване і в українській іконографічній традиції, про що будемо розповідати нижче.

Ще цікавіші дані про нерозривний зв'язок Євхаристичного Культу серед українського народу й Культу давніх християн часів переслідувань подає другий полемічний твір Іоанікія Галятовського, а саме: „Месія Праведный”, написаний на спростування науки жидівського лжемесії Сабефи й виданий у Києві 1669-го року. Твір написаний у формі живого діялога між жидом і християнином. В перший частині, в 47 і 48 пророцтві, що розповідає „о тым, же мѣл вшеляки... речи лѣпшии Месія подати Церкви Христіанской, нїжели мѣла от него синагога жидовская”, подані дуже цінні думки автора (в особі християнина) про Євхаристію, що символічно порівнюються до старозавітних по дій: „Там давал Богъ людем з Неба Манну ъсти и воду з каменя пити, а тутъ Христос кормить людей Пренайсвятѣйшимъ Тѣломъ Своимъ, и поитъ Пренайсвятѣйшею Кровью Свою”.⁴ Нема сумніву, що ця символіка своїм джерелом має традицію перших віків Християнства, традицію, іконографічно записану в малюваннях Катакомб, де мали євхаристичне значення малюнки манни небесної й

¹ Пригадуємо, що є в українських текстах треба читати як І.

² «Ключъ Разумѣнія» 1665 р. л. 107б. Оповідання про це чудо царя Амфілога широко відоме в давній літературі й має вже велику літературу.

³ Там само, л. 121 б.

⁴ «Месія Праведный», Київ, 1669 р., л. 223 а.

Мойсєя, що б'є жезлом по скалі й викликує з неї джерело води.

Далі автор вияснює істоту Таїнства, кажучи: „Признаємо, ще Синъ Божій взял на себе тѣло человѣчес и оффървал на Крестѣ за грѣхи людскіи, и теперь в Сакраментѣ Евхаристіи оффъруетъ.¹

Треба сказати, що по всі часи питання перетворення в Таїнстві Евхаристії Тіла й Крові Христової еретики й нехристияни запекло заперечували. Тому цілком зрозуміла ї ясна полеміка Іоанкія Галятовського з юдеєм, бо вона мала в житті Церкви подвійне значення: 1) виявляла правду ворогам і 2) зміцнювала релігійне розуміння, глибоку віру й правдиву побожність серед вірних. Основна думка еретиків: „въ Евхаристіи нѣмаш Тѣла и Крови Христовои, и Христос там не бывает оффърованый”, —турбувала серця ї уми не тільки за часу Іоанкія Галятовського, але й удавнину, за час перших єгипетських пустельників, вона була така ж жива й актуальна, як і тепер. На докази невірних, що відкидали, „жебы тѣло Месія вашего Христа в Сакраментѣ Евхаристіи былъ под особою хлѣба, и жебы Кровь Христова была под особою вина”,² Галятовський відповідає наукою Павла та Іоана Золотоустого, а головно образними порівняннями з Історії Старого й Нового Заповіту, коли чуда підтверджували незвичайні явища, недоступні людському розумові. Із багатьох порівнянь, як, напр., перетворення Лотової жінки в соляний стовп, жезла Мойсеєвого в змію, вод єгипетських в кров, заслуговує уваги відоме з іконографії Римських Катакомб порівняння Евхаристії з чудом на весіллі в Кані Галілейській: „Яко вода в Кана Галілейской на веселю обернулася в вино, такъ в Сакраментѣ Евхаристіи хлѣбъ в Тѣло Христово и вино в Кровь Христову ся обертаєтъ”.³

На другому місці, доказуючи, що перетворення все ж таки відбувається, хоч зовнішній вигляд хліба й вина по-зостається незмінний, Іоанкій Галятовський подає такий же доказовий, як і давній старозавітний приклад з манною: „Яко манна — пише наш полеміст — розмаитыхъ покармовъ розмаитій смакъ жидом вашим поживаочимъ чинила, якого покарму кто хотѣлъ зажити, ведlugъ Соломона, мовячого: Ангелскою пищею питал еси люди твоя, уготованъ хлѣбъ с небесе подалъ еси имъ без труда, все услажденіе в себѣ имѣюшій, и всяку сладость благовонного вкушенія: кто хотѣлъ птаха якого ъсти, той дознавалъ пташо-

¹ Там само, л. 224 б.

² Там само, л. 225 б.

³ Там само, л. 226 а.

го смаку од манни, кто прагнуль зв'єрины якои, тому зв'єриній смакъ чинила манна, кто жадалъ єсти рыбу якую, тому рыбій смак в устах мания чинила, кто хотѣлъ ярины якои албо овоцовъ яких зажити, той дознавал от манни смаку ярины тоеси и смаку овоцов тых, єднак там не была субстанціа, истность, анѣ птаха жадного, анѣ зв'єрятіи, анѣ рыбы, анѣ ярины, анѣ овоцов, анѣ жадных покармовъ іншихъ, тylко была єдина субстанціа, истность, единои манни, такъ в Сакраментѣ Евхаристії любо розніи приметы хлѣба и вина, — смак, запах и фарба знайдуються, єднак тамъ истность хлѣба и вина не знайдується, але знайдується єдина истность Тѣла и Крови Христової, бо пилная того есть потреба, жебы тыи приметы хлѣба и вина тутъ знайдовалися, а не іншіи человѣчіи, якіи на Христѣ — человѣцѣ досконалом — ся знайдуютъ".¹

Серед багатьох доказів, що свідчать про присутність Христа в Таїнстві Евхаристії, Галятовський подає вже не один раз нами згаданий приклад із Життя Св. Василія Великого: „Святий Василій великий, гды отправовал службу Божю в Церкви, на той часъ єдень жидъ пришолъ до Церкви и видѣлъ Христа, яко дитятко малбѣ в Пренай-святѣйшом Сакраментѣ Евхаристії, которое дитятко ст. Василій на блтари ножемъ роздробил в штуки; по службѣ Божїй повидѣлъ тое святому Василію, и, научившися тоеси таємници от святого Василія, в Христа увѣрил и окрестился”. Далі Іоанникій посилається на інши подібні випадки чудесного появлення Христа в Евхаристії, вказуючи на багату письменну традицію, що зберігається в давній християнській письменності: „В наших Книгах христіанских много прикладов о том, же Христос в Сакраментѣ Евхаристії людемъ многимъ показался и от нихъ былъ видѣный”.²

Вияснюючи в полеміці з жидом важність Таїнства Евхаристії, Його значення для вірних християн, Галятовський відповідає й на жидове питання практичного характеру: „Покажи миѣ, якій пожитокъ великий и чудовный, которого дознали люде, поживаючи Сакрамент Евхаристії”.³ Полеміст проводить ідею Евхаристії, як засобу чудодійного, що береже від смерти не тільки духовної, але й тілесної. автім, ідею не нову, бо вже в Життях Святих Пустельників Египетських не один раз підпреслювано всеосяжне значення цього Таїнства. Для характеристики поглядів Іоанникія подачо його повну відповідь на вищепоставлене питання, тим більше, що автор „Месії” використав

¹ Там само, л. 226 б — 227 а.

² Там само л. 238 б.

³ Там само, л. 239 а,

для того образну легенду, взяту з хроніки Баронія: „Еденъ жидокъ в Константинополю пришолъ до Церкви з дѣтми христіанскими и поживалъ з ними Тѣло и Кровь Христо-ву; вернувшись додому, сказал тое отцеви своему; теды отецъ его, будучи жидомъ невѣрнымъ, розгнѣвался барзо на сына своего, и, порвавши его, вкинулъ в пѣчъ огни-стую, бо былъ шкляръ; а гды третьего дня матка его при-шла до тоєи печи, знайшла сына своего живого и здоро-вого, и пытала его: якъ онъ не згорѣлъ въ огнѣ? отказал: Для тогом не згорѣлъ, бо до мене приходила зацная Невѣста якаясь, которая мнѣ ъсти приносила, гдымъ хотѣлъ, и огонь гасила, жебы мене не спалил (а тая Невѣста была Пресвятая Дѣва Богородица). Ото ж маеш дивный пожиток з поживанія Сакраменту Евхаристії, же в печи огнистой не згорѣлъ жидокъ, для поживанія того Сакраменту, откол можеш зрозумѣти и вѣрити, же там Христос есть, и ты жъ вѣруй, жидовине, в Христа Месію и Бога правдивого, и поживай Тѣло и Кровь Его в Сакраментѣ Евхаристії, то будешъ волний от вѣчного огня пекелного, а если не будешъ того Сакраменту поживати, будеш в пекелной печи огнистой навѣки горѣти”.¹

Ця легенда, що її подає Галятовський на доказ „по-житку” Св. Евхаристії не тільки для душі, але й для тіла, а також перебування Самого Христа в Св. Причастії, на-гадує старозавітний символічний випадок — урятування трьох отроків у вогненній печі, а також Даниїла в левовім рові, що споживає хліб, хрищато надрізаний, як прообраз Евхаристії, мотив, використаний у іконографії Катакомб. Мимоволі приходить на думку описане в Житті Святих чудо з Евхаристією, вміщеною в розпечений чаши і незго-рілою. І тут і там проводиться ідея апологетичного зна-чення чудес, що походять від Евхаристії для переконання невірних. Іоанікій Галятовський настільки пересякнений розумінням нерозривності традиційності давнього Евха-ристичного Культу, що інших доказів для переконання не-вірного не подає. Як вірували й як почували давні Отці Церкви, так мислив і вірить і великий український поле-міст XVII-го віку Іоанікій Галятовський.

Та ж сама давня традиція не вмирає й по запровад-женні Унії серед частини українського народу. Церковна письменність часів Унії добре віддає розвиток Евхаристич-ного Культу за період XVII — XVIII в. в., — ті ж живі пи-тання (напр.: „чи єсть правдиве правдивий Христось под особами хлѣба и вина”), ті ж самі відповіді й докази, під-твердженні посиланням на Св. Отців і Учителів давньої Церкви.

¹ Там само, л. 239а-б.

Як приклад, беремо „Богословію Нравоучительную”, що її видала славна Почаївська друкарня 1751-го року. Це свого роду підручник основних правд християнської науки, віри й етики, призначений для священиків. У першій частині книжки знаходимо „О святихъ Тайнахъ или Сакраментахъ”, де серед питань практичного характеру вияснюються й основне питання правдивості в Таїнстві Євхаристії Тіла й Крові Христової під видом хліба й вина.

Невідомий автор не вирішує цього питання власним авторитетом, але вдається до більших авторитетів: він поєднує місця з Св. Письма, вказує, що так вірували й так визнавали цю правду святі Отці: Іларій, Кирил Ерусалимський, Амвросій, Григорій Богослов, Іоан Золотоустий, Єроним, Августин, Лев I Папа Римський, Іоан Дамаскин, Єпифаній та ін. Але головне, підкреслює автор, „тующе святихъ Отецъ науку Господъ нашъ Ісусъ Христосъ противъ еретиковъ потвердилъ рожными прикладами, особливе за часовъ святого Григорія, Папы Рымскаго, до котого при службѣ Божой приступила до Причастія єдна значная жена, и, беручи Тѣло Господа нашего Ісуса Христа, пред всѣми людми розсмѣялася, а гдѣ о причинѣ смѣху святый Григорій питался, отповидѣла такъ: смѣюся сего ради, же той хлѣбъ, который я упекла, ты мнѣ даешь вмѣсто Тѣла Господа нашего Ісуса Христа. Святый теды недовѣрство ея хотяй исцѣлити, съ всѣми людми помоли-ся, и абіе хлѣбъ той премѣнися въ мясо, его же показалъ святый Григорій женѣ невѣровавшой; паки помолися, и мясо премѣнися въ хлѣбъ; и тако тая жена вѣрова и причастися”.¹ Далі автор подає приклад із життя Св. Василія Великого, ѹ добавляє цікаву замітку про те, Ѷо „часто тежъ притрафилося, же жидове невѣрній Агнецъ Святый кололи ножами, а в той часъ Кровь з того ж випливала”.² Усі ці приклади, на думку автора, служать найпереконливішим доказом як правдивости Таїнства, так і його величі, — величі страшної в її недовідомості людському розумові.

У другім творі, теж уніятського походження, п. з.: „Народовѣщаніе или Слово къ народу Каѳоліческому чрез Монаховъ Чина Святаго Василія великого въ Провѣнції Польской званію Катихистичному прилежащихъ въ Повѣтѣ Кременецкомъ 1756 года провѣданоє”, в науці „о Пресвятѣйшомъ Сакраментѣ Євхаристії”, крім звичайних питань та відповідей, що вияснюють основні правди, подано низку порад, що кидають світло на відношення правдиво вірного християнина до Таїнства й показують на зовнішні про-

¹ «Богословія Нравоучительная», Почаїв, 1751 р., л. 20а.

² Там само.

1. Тайна Вечеря, XVI в.

Образ із м. Долини. З Національного музею ві Львові. Див. ст. 97-98.

2. Тайна Вечеря, XVI в.

Частина образу подій Великого Тижня, XVI в., з Угерців біля Ліска. У центрі — Тайна Вечеря. З Національного музею ві Львові. Див. ст. 97-98.

3 Тайна Вечеря, поч. XVII віку.

Образ із м. Єзуполя. З Національного музею ві Львові. Див. ст. 98.

4. Тайна Вечеря, XVI в.
Образ із Стариська. З Національного
Музею ві Львові. Див. ст. 97-98.

5. Тайна Вечеря.
Дереворит-мініатюра з львів-
ського Служебника Тризни
1653 р. Див. ст. 98.

6. Тайна Вечеря.
Дереворит-мініатюра з львівської Євангелії 1644 р. Див. ст. 98.

7. Тайна Вечеря.

Дереворит-заставка з львівського Часослова 1642 р. Див. ст. 98.

8. Тайна Вечеря.

Дереворит-заставка з львівського Ієпостола 1654 р. Див. ст. 98.

9. Вечеря Христа у Симона.

Дереворит на Мт. XXVI, 6—12, Іо. XII, 2—12, Мк. XIV, 3—8. Мініатюра з львівської Тріоді Цвітної 1667 р. Див. ст. 98-99.

10. Причастя Апостолів, XVI в.

Образ на текст: „Пийте від неї всі“, з м. Домажир. З Національного Музею ві Львові. Див. ст. 98.

11. Причастя Апостолів, XVI в.

Образ на текст: „Прийдіть, споживайте“, з м. Домажир. З Національного Музею ві Львові. Див. ст. 98.

12. Весілля в Кані Галилейській.
Дереворит-мініатюра з львівської Євангелії 1644 р. Див. ст. 100.

13. Чудо з п'ятьма хлібами й двома рибами.
Мініатюра-дереворит із київської Учительної Євангелії 1637 р. Див. ст. 100.

ЕУХОЛОГІОН.
ЛІБО
МОЛІТВОСЛОВА.
НАМ

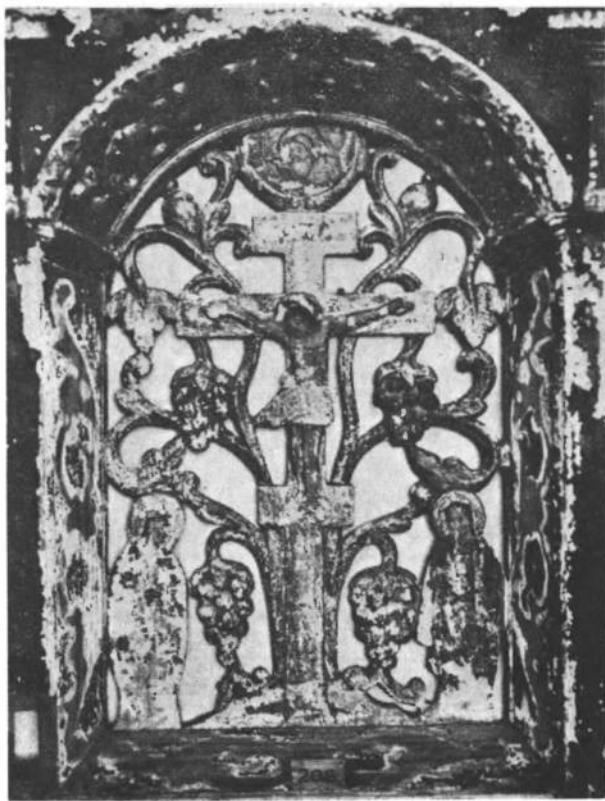
ТРЕБНИЙКА.
 ЙМЪ ВЪСѢДЬ ЧІКОНАД РА-
 ГАРІПЛА ПОСАДОВАМІЛ
 С ОПЫ АПЛЯ, А БГОНОВНІ ФЦІ
 ВРЕДЛІЧНІ ВРІМІМІХ ПРДАПІЛ.
 ТРДОЛІБІЛ БРАС: УСПЕ: ПР БЦА

БЛАГОБІ
 РОЖУ АРЖІВА ХВА, АУДІ.

ТАЙНА СТАР
ПРИЧАСТИЯ

14. Тайна Св Причастя.

Титульний аркуш львівського Евхологіона 1719 р., із образами семи церковних Тайн. Серед них Тайна Причастя зліва на 2-му місці, пор. мал. 16. Зверху Розп'яття Христове серед винограду, пор. мал. 15. Див. ст. 100.

15 Розп'яття Христове
серед винограду, пор. мал. 14. Образ кінця XVII-го віку, з Національ-
ного музею ві Львові, № 238. Див. ст. 100.

16. Тайна Св. Причастя.
Дереворит Іоана Глинського, з львівського Требника 1695-го р.
Див. ст. 97-100. Пор. мал. 14.

20. Жертва Христова.

Символічний образ на текст: „Ядий Мою плоть і піяй Мою кров, во Мні пребиваєш і Яз в нем”. Гравюра на „Послѣдованіе ко Св. Причащенію” в „Правильникъ Іерейской”, Київ, 1872 р. Див. ст. 100.
Пор. мал. 17 і 19.

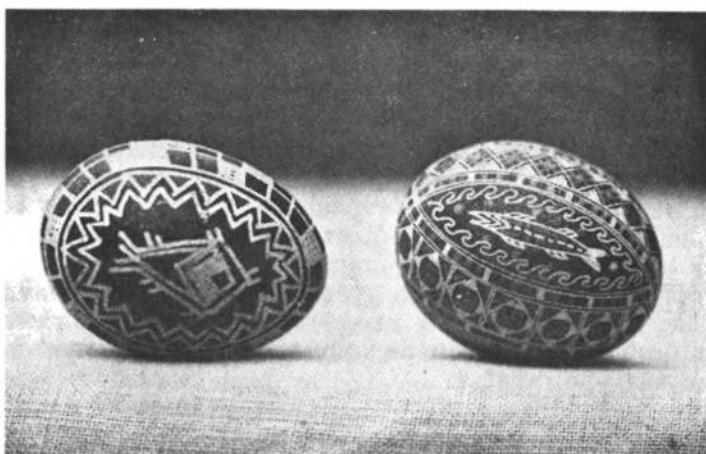
21. Евхаристична Чаша.
Кінцівка з Почаївського Требника XVIII ст. Див. ст. 83.

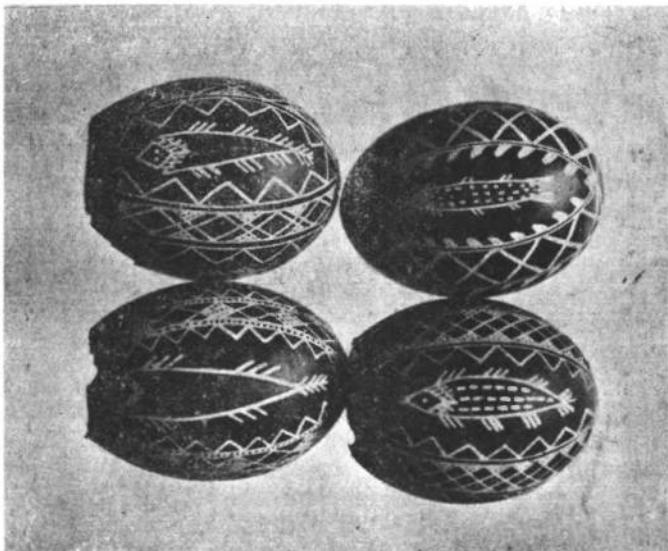
22. Жертва Христова.
Символічний образ Св. Евхаристії, з половини XVII-го віку.
З Національного музею ві Львові. Див. ст. 100. Пор. мал. 18.

23. Євхаристична Чаша з Дитятком Христом.
Вишитий на шовку образ, із Св. Миколаївської Церкви м. Більська
на Підлясі, вибудованої 1037-го року. Див. ст. 100.

24. Великодні писанки з рибками.
Писанки з Гуцульщини, зо збірки проф. І. Огієнка. Диз. ст. 101.

25. Великодні писанки з рибками.
З Косівщини. Зо збірок Національного Музею ві Львові.
Див. ст. 101.

яви Евхаристичного Культу. „Повиннисмо—читаємо там—особливою честію въ сердцахъ нашихъ шановати Христа Господа, въ Сакраментѣ утаєнного. Со страхомъ и смиреніемъ на томъ мѣсцу стояти, где есть Пресвятѣйшій Сакраментъ Евхаристії. Жадного дня не опустити без ушанования якимъ колвекъ способомъ Пресвятѣйшаго того Сакраменту. Входячи въ церковь, заразъ знакъ креста святаго на себѣ учинити и поклонитися низко. Албо тежъ уклікнути и челомъ до земли поклонъ учинити предъ царскими вратами Пресвятої Тайнѣ Евхаристії, где есть такій обычай. Украшати тій мѣста, где есть той Сакраментъ. Старатися, абы Пресвятѣйшій той Сакраментъ былъ в пушцѣ, и в кивотѣ, то есть в цимборії скованый. Старатися о примноженіе набоженства до Найсвятѣйшого того Сакраменту: людей научати, не умѣющихъ науки около тої Тайны, и всѣ зневаги, от безбожныхъ учиненіи тому превеликому Сакраменту учтиве надгорожати”.¹

Як бачимо, тут мова й про особливу честь до Тайнства, і про страх і трепет навіть перед тим місцем, де перебуває Св. Причастя, і про знаки зовнішнього шанування його й т. ін. При цьому зазначено потребу вчительства, просвіти людей темних, що нічого не знають про Тайнство, „не умѣющихъ науки около тої Тайни”. Цю саму ціль має й сама книга — збірник наук.

Автори не забули ілюструвати свої науки прикладами, з них деякі ми подавали вже давніш, — це приклади з агіографічних джерел: оповідання авви Арсенія про старця, що через простоту свою став сумніватися в перетворенні Св. Дарів, потім того випадки з життя Св. Василія Великого.

Особливої уваги заслуговує приклад, узятий із книги „Вертоградъ Пастирей”, де подана бесіда про Тайнство Евхаристії Самона, єпископа Емесійського, з невірним сарацином, що не визнавав можливості перетворення Да-рів. Цікаві тут докази єпископа, докази такі переконливі, що навернули невірного до спасіння, щебто до хрещення. Єпископ переконав сарацина не чудами, не посиланням на християнські авторитети, але сильною логікою, прикладом із природи. Ось уривок із бесіди в перекладі на українську мову: „Скажи мені, прошу: коли ти народився, чи ти був такий великий тілом, як тепер?” — Зовсім ні, — відповів сарацин, — перше був я малою дитиною, і помалу виріс. „А звідки маєш — питає єпископ — цей зріст?” — Думаю, каже сарацин, що від їди, якою живлюся, став мені цей прибуток тіла. „Добре відповів ти, каже єпископ, — чи ж їда, яку споживаеш, перетворяється в тіло?” — Так,

¹ «Народовѣщаніе», л. 7 а.

відповідає сарацин. Тоді єпископ каже на те: „Дивись же, як природнім діянням внутрішнього вогня їжа твоя стає тобі тілом, а Богові, що й надприродне може чинити, цього зробити, думаєш, не можна? Чи ж у тебе Бог не стільки може, як може міць внутрішнього природного огня? Тому не соромна й не беззмістовна ні для кого наша nauка й віра про те, що — як ієрей прокаже ті слова, якими Сам Христос на своїй Тайній Вечері чинив, — зараз же хліб стає Тілом Христовим” (л. 7 б).

Ми подали тут тільки декільки прикладів із української церковної літератури XVII—XVIII віків, але прикладів характерних, що часто повторюються в різних творах українських церковних письменників і полемістів. У цих небагатьох прикладах важлива загальна ідея, що проявляється в Евхаристичному Культі в Україні: ідея великого значення Тайства Евхаристії в житті Церкви й житті людини, Його важливості, а головне — необхідності, бо це ж центральний момент цілого Християнського Культу, що не зменшувався на силі ані на хвилину за ввесь час від перших віків Християнства, від Тайної Вечері аж до наших днів.

2.

А тепер погляньмо, яка ж українська іконографія Евхаристичного Культу, як він образно виявляється в Україні. На жаль, час понищив нам багато іконографічних пам'яток, і ми обмежуємося тільки на той невеликий матеріал, який вдалося нам зібрати. Іконографічні пам'ятки можна розбити за походженням на дві групи, а саме: 1) образи (ікони) і 2) мініятури — ілюстрації до богослужбових книг. А за змістом їх можна поділити на: 1) образи Тайної Вечері, цебто історичні, і 2) малюнки символічні. Треба підкреслити, що, щодо змісту, українська іконографія мало відійшла від давньохристиянських прототипів, а являється в багатьох випадках коли не повторенням первісних мотивів, то розвитком деяких символічних форм, про що докладно вже подано в „Нашій Культурі“ 1935 р. ст. 159—170 і 265—277.

З історичних сюжетів насамперед треба виділити малюнки Тайної Вечері, що в нас представлена аж 8 образами: три з них XVI в.,¹ а п'ять — XVII в. (див. мал. 1—8). В композиції образів особливих змін нема: ті самі півкруглі столи з вільним переднім планом. Христос у них сидить посередині (в декількох образах), з хрещатим нім-

¹ З Альбому Національного музею ві Львові: Іл. Свенціцький — Святицький: «Ікони Галицької України XV — XVII віків», Львів, 1929 р., Табл. 54, 73, 188, 219.

бом, а часом і зліва, край столу. Як бачимо, ця композиція нагадує композицію Салернських барельєфів, мозаїку в церкві Аполінарія Нового й фреску в Церкві св. Марії ін Паллада.¹ Характерне є те, що на цих образах не бачимо намагання використати фольклору сучасної мистецтві доби (одіж— класичні туніки), не дивлячись на сильний вплив західного середньовікового мистецтва, що ширилось у Польщі й серед українців.

Особливої уваги заслуговує образ Тайної Вечері з м. Єзуполя, поч. XVII в. (малюнок 3),² — мистець виявив тут тенденцію самобутності в компонуванні образа. Виявилась вона в відмові від іконографічного канону та іконописних традицій Новгородського писання.

На трьох образах бачимо вплив цього стилю, дуже поширеного в Україні. Нема тут і традиційного круглого стола, — він має форму чотирикутну, а, головне, Апостоли розміщені по всіх чотирьох боках стола, а два з них сидять на першому плані. Апостол Іоан схилився на лоно Спасителя (мистець, як бачимо, оснував свою композицію на Євангелії Іоана розд. XIII 23), — це момент, коли Христос указує на зрадника. Композиція ця така гарна, що мало чим відступає від сучасних.

Подібну композицію дає фігурна заставка дереворита з Часослова, виданого ві Львові 1642-го року (мал. 7), дереворит із Львівської Євангелії 1644 р. (мал. 6), а також заставка з Львівського Апостола 1654 р. (мал. 8). Особливу овальну форму має евхаристичний стіл на Тайній Вечері мініятори (дереворит) із Служебника Тризни 1653 р. (мал. 5), — на цім столі з Апостолами навколо Й Христом у центрі стоїть келих та миска з хлібами, а також лежать два ножі (деталь ця не часто в малюваннях Тайної Вечері).³

Варто звернути увагу на два образи з Домажир XV століття (мал. 10—11). Це найдавніші з досліджених тут образі. Маляр подав рідку композицію: Христос причащає Апостолів, — на одному з них причастя Тілом (мал. 11), а на другому — Кров ю Христовою (мал. 10). Техніка написання образів близька до Новгородської школи. Ці образи — ніби доповнення до композиції Тайної Вечері.

До іконографії Тайної Вечері треба віднести її малюнок Вечері в Симона (Єванг. Матв. XXVI 6-12, Іо. XII 2-12, Мр. XIV 3-8), що має в композиції риси, спільні з Тайною Вечерою, але різнятися до деякої міри зовнішньою декорацією. Тут бачимо вже західній вплив, напр., у формі

¹ Див. «Наша Культура» 1935 р. кн. 5 ст. 271 — 272.

² Альбом, табл. 73.

³ Іл. Свєнціцький: Початки книгопечатання на землях України, Жовква, 1924, мал. 253, 299, 335, 187.

одягу й головного покриття. Символічний келих стоїть посеред чотирикутного стола. Образа вирізав по дереву відомий графік XVII в. І. Глинський для Цвітної Тріоді, виданої ві Львові 1667-го року (мал. 9).

Із євангельських мотивів, що мають символічне значення Таїнства, в Україні поширене малювання весілля в Кані Галілейській, а також чудо нагодування хлібами (мал. 13). Дуже цікавий дереворит із Львівської Євангелії 1644 р. (мал. 12), де митець дав повний малюнок чуда на весіллі в Кані: Христос і Діва Марія в традиційних одежах, але всі інші — в середньовікових одежах і головних покріттях. Вплив заходу виявляється тут уже сильніш.

З чисто символічних малюнків Таїнства Євхаристії заслуговують уваги найбільш поширені композиції Христа, розп'ятого на хресті з виноградинами, — образ на дереві кінця XVII віку (мал. 15) з Національного музею ві Львові, а також образ Христа, що сидить біля хреста, повитого виноградиною, й вичавлює сік з винограду до келиха (мал. 22). Цей же мотив подибується й на дереворитах, напр., ві львівських Акафістах 1699 р. (мал. 18).

Трохи нову композицію подає малюнок Христа, що стоїть у келиху, куди витікає Його Кров із ран в боці, рук і ніг (мал. 19). Символіка цього малюнка ясна, хоч їй пояснює, напр., напис на деревориті львівських Акафістів 1699 року: „Т'єло Христово прійм'те, источника безсмертного вкус'те”.

Іншу композицію дає ініціал (буква Б) із Акафістів 1732 р. (мал. 17), де Христос стоїть біля келиха (вірніше — біля таці), куди витікає Кров із ран Христових. Між іншим, цей таки мотив зберігся в літургічних книгах і пізнішого часу, напр., у Правильнику XIX-го віку, що виданий із друкарні Києво-Печерської Лаври 1872 р. (мал. 20), але виключно на землях українських. В московських виданнях він рідкий, а коли й подибується, то як український вплив на московську іконографію.

Розвитком агіографічної традиції Культа Євхаристії в українській іконографії є малюнок Христа дитяти в евхаристичному келиху. Такий образ, вишитий на шовку, знаходиться тепер у Св. Миколаївській церкві м. Більська: тут представлений келих із Христом дитям у нім та двома анголами з рипидами (мал. 23). Навколо вишитий пояснювальний напис: „Тело Христово пріймите, источника безсмертного вкусіте”.

3.

Накінець, розповім трохи про відгомони Євхаристичного Культу в Україні в домашньому побуті, хоч зібраниого матеріялу тут маємо не багато.

Український народ віддавна вважається народом дуже побожним, а тому Євхаристичний Культ тут був і є завжди в великій належній пошані. Це відбилося на українських Требниках, що, зачинаючи зо славного Могилянського Требника 1646 р., звичайно подають великий розділ про Євхаристію. Так, у Требнику 1695 р., видрукованому в Львові в Ставропігіяльній друкарні й сильно поширеному в цілій Україні, на л.л. 69а—90б широко подано про Св. Причастя потрібні вказівки й Молитви. Розпочинається цей розділ науково для священика: „О Пресвятой и Превивной Тайнѣ Тѣла и Кровѣ Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа”. Розказано тут найлокладніш, як мусить готовуватися священик до Літургії. Подано багато внутрішніх перепон, коли священик не може приносити Безкровної Жертви; для нас тут цікаві вказівки зовнішнього характеру. „Вконецъ же, — читаемо тут — всякъ іерей, имый жену, от смѣщенія ея три дни пред Литургисаніем воздержатися всяко долженъ есть, не воздержайбося и служай, тяжко согрѣшаestъ” (л. 51а). Вкінці підкреслюється, що „іерей, идый къ служенію Божественныхъ Литургіи, яко же душою, сицъ и тѣломъ долженъ есть чистъ быти: тѣмже аще и все тѣло достоит ему имѣти, и чистыя на себѣ одежды, но убо изряднѣе главу исчесаную, лице и уста и руцѣ измовены, пазнокти же обрѣзаны да имать, сице чести ради Божественныхъ Таинъ, яко же и людіе, нань зрящихъ, и руку его лобзающихъ. Добрѣ убо сотворить, аще зубы с вечера истребит и уста своя измыєтъ”.

Вірний український люд так само глибоко шанує Св. Євхаристію, і кожний вірний, йдучи на Літургію, конче зодягає найкращу свою одіж, кожний пильнує йти до Церкви найчистішим і ошатненим. До Св. Причастя приступають із великою побожністю. Як правило, кожний вірний в Україні, висповідавшись, не приймає їжі аж до Причастя, й не вийде з церкви „причасник”, не переслухавши запричасних і попричасних молитов.

Вище ми розповідали вже про велику пошану проскурників у Києво-Печерській Лаврі. Ця пошана позосталася в Україні аж дотепер, — печення проскур звичайно віддається людині побожній, що не приступить до їх печення без молитви. Церкви звичайно мають проскурницю, — це або вдова по духовному, або світська bogobоязна особа. З найдавнішого часу проскурниці належали в Україні до духовного стану. Так, уже Церковний Устав Володимира Великого зачисляє проскурниць до людей церковних: „А се церковныъ люди: игумень, попъ, дьяконъ, дѣти ихъ, чернецъ, черница, проскурница”. Взагалі, проскурниця помітно шанується й тепер.

Поскільки Євхаристичний Культ увійшов у плоть і кров українського народу, свідчить про те виразно символ риби (а риба ж — символ Євхаристії), що дуже поширеній тут, як декоративний мотив у народньому мистецтві. Так, на великоліх писанках дуже часто бачимо малюнок риби. Такі писанки з рибою, як символом Євхаристії, відомі по цілій Україні, а це свідчить, як глибоко зацепився Євхаристичний Культ до народнього українського життя. Треба пам'ятати, що риба не належить до легких композицій, — мусіли бути глибокі причини, чому вона попала в орнаментацію писанок. Цікаво, що рибу подибуємо дуже часто на писанках навіть гуцульських (див. мал. 24 і 25), хоч саме життя в горах не дає гуцулам можливості часто бачити рибу.

У тих таки гуцулів не рідко можна спіткати рибу, як орнаментацію на килимах. В мистецькому склепі в Варшаві недавно продано гуцульського килима з виткаюю рибою.

Декоративний мотив у формі риби поширений по цілій Україні в архітектурі: рибу вирізують, як прикрасу, на сволоках, на віконних лутках і т. ін. Такі прикраси ще й тепер можна знайти на Волині, хоч риба надто не легка до вирізбання, свідчуячи про глибоку традицію, що передається з роду в рід.

Про рибу розповідає український народ багато різних легенд. Цікава легенда про Божу Матір і рибу, широко відома в цілій Україні. Ось це оповідання, як записав його проф. І. Огієнко на Київщині. „Ой сіла та Божа Мати в великомі п'ятницю та й вечерята. Іла Вона рибу на тарілці, а була сумна - пресумна, і гірко плакала, бо І Сина розп'яли. Аж ось являється до Неї Ангол та й каже: „Не сумуй і не плач, Маріє, бо Син твій воскресне.” А Марія йому відповідає: „Так мій Син воскресне, як оця риба, що ім”. А риба взяла та й затрипоталась, як жива, по тарілці”.

Це оповідання відоме і в інших варіаціях. „Казки та оповідання з Поділля”, Київ, 1928 р., на ст. 11 подають таку легенду: „Матер Божа сиділа собі над морем та й їла суху рибу. І тілько що ззіла половину, аж єї кажут, що єї Сина розіпняли. Матер Божа як тримала ту ю рибу, то так єї в море й пустила. А риба ожила, та ото з неї і почались камбули”.

А в „Етнографічному Збірнику” 1902 р., Львів, т. XII на ст. 77 читаємо ще таку легенду, записану в Будзанові: „Матка-Боска с Сусом Христом шла біс воду. Розмав'или си, жи дужи рибу роздоптують. Вона кажи: „Божи, Божи, вминши тої риби”. І тогди кажи Сус Христос: „Вже німа

половини тої риби, вже в купках—вона вже закліта. С того і черепахи". Взагалі, легенда така про повстання черепахи дуже поширена по Україні.

Цікава ще традиція „Переломлення Хліба” (*Fractio Panis*) в Україні, що тут глибоко увійшла до народнього побуту. Загально по Україні почуєте, що „хліб святий”, а тому різати його не можна,—хліб ламають. Вираз: „Вламай хліба”, „одламай хліба” почуєте скрізь, а навіть тоді, коли хліб крають. Менші хліби — палянички, перепички й т. ін. з правила ламаються, а не ріжуться. Богобійна гospодиня, саджаючи „хліб святий” до печі, конче зробить зверху знака хреста на першому хлібі, а то й на всіх; а коли хліб спечений, він легко переломиться на чотири частині за слідами цього хреста. Кожна побожна господиня, починаючи цілий хліб, конче зробить на ньому ножем знака хреста, бо „хліб святий, хліб Божий”. Малі хлібці ламаються так, що перше роблять на них ножем хрещатого знака, а вже потім ламають, найчастіш — на чотири частині. „Хліб — дар Божий”, „Хліб—свята річ” увійшло навіть до народніх приповідок в Україні (див. „Етногр. Зб.” XXVII 265).

Закінчуочи на цьому свого короткого нариса, звертаємо увагу читача на дуже характерну рису народнього українського духа, — консервативне прагнення зберегти й зміцнити зв'язок святоотецької традиції з своєю власною церковною традицією, берегти її чистоту навіть, здавалося б, у непотрібних дрібницях. Цей консерватизм особливо виявився в Культі Евхаристії.

Евхаристичний Культ — це основа Християнства, це його камінь наріжний. Як ми бачимо, цей Культ глибоко увійшов до самої істоти українців, тим самим роблячи їх народом глибоко християнським. Це саме говорить і про те, що духовна культура українська лежить на найміцніших основах, — треба тільки ці основи берегти від занечищення та безнастанно зміцнювати.

